

De muslimska imperiernas upplösning och stormakternas tryck

Ottomanska rikets sammanbrott

Qadjar-dynastin i Iran (Persien¹) uppkom ur en långvarig process av inbördeskrig, kaos och laglöshet. Från och med början av 1600-talet hamnade landet i en situation av maktkamp mellan olika nomadhövdingar och mäktiga inhemska och utländska tyranner. Ingen kunde bygga upp en centralmakt i landet. Ingen kunde besegra de andra och få dem att underkasta sig. Lokala regeringar skapades upprepade gånger efter krig, våldsamma vandaliseringar och folkmord, men ingen, inte ens de som ville kopiera den shia-islamiska Safavi-dynastins (1502–1734) re-islamisering i sin lokala regering, kunde överleva den svåra situationen under en längre period. Ingen lyckades ge legitimitet åt sin makt och alla fick efter en kort tid lämna sin plats till dem som var mäktigare och våldsammare. Upprättaren av Qadjar-dynastin (1785–1925) använde samma metoder av erövringar och med hämndaktioner, men han lyckades få andra nomadhövdingar att

---

¹ Se förklaringen i förordet.

underordna sig.

Med Qadjar-dynastin uppkom en långvarig statsbildning i hela landet, men det skedde knappt ett sekel efter Safavi-dynastins fall. Därför ärvde den nya statsmakten inte några traditioner från den föregående. Den nya dynastin var under en lång period under 1800-talet tvungen att bygga upp samhällets institutioner från grunden, institutioner som andra regeringar vanligen ärvde från sina föregångare. Detta innebar inte att de skapade nya traditioner eller att de tog avstånd från tidigare förhållanden.

Qadjar-dynastin hade dock sina rötter i nomadlivet och byggde på en koalition med nomadgrupperna. Den använde också en del traditioner som härrörde från Safavi-dynastin och var drygt ett sekel gamla. På grund av det historiska sönderfallet hade dessa traditioner inte kunnat utvecklas och förbättras enligt den nya tidens krav. Den nya dynastin fick använda gamla traditioner som tillhörde en annan tid och en annan situation.

Detta inträffade just när de europeiska länderna intresserade sig för området i sin jakt på nya kolonier som skulle beträffa deras nya ställning som kapitalistiska stormakter. Den nya situationen innebar också att qadjarerna förlorade ännu mer än tidigare när de försökte byta sina gamla sedvänjor mot europeisk förnyelse. Detta betydde dock inte att iranierna (perserna) hade haft möjlighet att förbättra sina samhälleliga organisationer och förhållanden om de inte hade fått kontakt med de nyimperialistiska makterna, men de imperialistiska makternas utnyttjande och kontrollmetoder förstärkte de inre reaktionära krafterna som stoppade de möjliga förändringarna i det iranska samhället. Intressant nog hade dessa möjliga förändringar och reformer sina rötter i de mäktiga länder som ville behålla sina koloniala och postkoloniala inkomstkällor till vilket pris som helst, även genom allians med lokala konservativa aktörer.

Under denna period led Qadjar-dynastin liksom det iranska samhället i stort av ett strukturellt åldrande och en strukturell lägre utveckling. Iranierna hade svårt att åtgärda bristerna på egen hand. De var inte heller medvetna om sin långsammare samhällsutveckling innan de hade fått kontakt med de imperialistiska makterna. De nya statsmakterna i Europa innebar för iranierna ett mått för utvärdering av de egna samhällsinstitutionerna.

Iranierna var under hela perioden sysselsatta med att institutionalisera sin statsmakt och konstruera de institutioner som de saknade. De fick under hela perioden brottas med konsekvenserna av den lägre samhällsutvecklingen utan att klara av att åtgärda den. De saknade nämligen de grundläggande element som krävdes för en samhällsförändring. De saknade de inre krafter som kunde göra statsmakten till en helhet av traditioner, regler och principer. De saknade de samhällsgrupper som kunde påverka samhällets framgång. Qadjar-dynastin var i sig ett resultat av den bristfälliga samhällsstrukturen och kunde inte producera de åtgärder som behövdes för uppbyggandet samhället.

Systemets sammanbrott i Iran var en följd av dess omognad. Samhället var föråldrat, sjukt och döende och mindes inte sin tid som ungt och framgångsrikt.

I motsats till den nyupprättade statsmakten i Iran hade ottomanerna haft en centralmakt under flera århundraden när det ottomanska systemets sammanbrott började. Ottomanska riket var ett strukturerat samhälle med fungerande institutioner och organisationer. Ottomanerna hade en fungerande centralmakt som utgjordes av en bred hierarkisk organisation från sultanen och de byråkratiska institutionerna i statskansliet i huvudstaden Istanbul till representativa ledare i mindre områden, byar och inom släktgrupper. De hade en stark och mäktig armé som inte bara garanterade centralmaktens auktoritet inom sitt territorium, utan också hade plikten att

utvidga rikets gränser. De hade en fungerande religiös organisation som alltid var lojal mot den heligförklarade centralmakten.

Sultanen och hans traditionella hierarkiska system symboliserade Gud och de islamiska heliga statscheferna, dvs. de stora kaliferna. Sultanen ägde i princip allting på jorden på samma sätt som Gud. Hans plikt var att skänka sin äganderätt till sina betrodda underordnade, samtidigt som han i princip hade rätten att ta tillbaka de tidigare skänkta ägodelar som ägdes av privatpersoner. Allting, såväl det statliga som det privata, tillhörde Gud och sultanen representerade Guds rättigheter. De ottomanska äganderätts- och arrendesystemen, *Timar* och *Itizam*, representerade detta islamisk-asiatiska produktionssätt.

Den patriarkaliska makten stod i centrum av kollektiva rättigheter och skyldigheter, och centralmakten hade på samma sätt som Gud ansvar för att belöna och straffa. Den hade hela makten och kunde bestämma över allt och alla, samtidigt som den i princip var ansvarig för att skapa trygghet och välfärd åt folket. Det patriarkaliska islamisk-asiatiska systemet gav centralmakten möjlighet att inkräva skatt från hela riket och rekrytera nya soldater. Systemet förenade centralmakten, byråkratin och militären med de religiösa aktörerna och folket.

Det ottomanska samhällets sammanbrott började först när det gamla systemet inte längre kunde fylla denna funktion. Systemet kunde inte bevara enheten och de gamla institutionerna förlorade balansen i förhållande till varandra. De kunde inte heller tillfredsställa behoven i det gigantiska samhället.

Utvidgningen av gränserna hade länge varit en viktig symbol för att systemet fungerade bra. En ständig utveckling krävde en varaktig balans mellan olika institutioner och deras funktioner. En fungerande centralmakt, en balanserad arbets- och maktfördelning mellan olika samhällsinstitutioner och

maktcentra, liksom människornas höga samhällsmoral och deras djupa lojalitet mot det härskande systemet möjliggjorde den ständiga införlivningen av nya territorier.

Förlusten i kriget var det första som signalerade om sprickorna inom det gamla systemet. Den vittnade också om splittringen mellan de institutioner som tillsammans utgjorde den ottomanska maktstrukturen. Ottomanernas nederlag, som fick den ”heliga” maktapparaten att tappa mark, och kravet att betala skadestånd till ”icke-muslimska och hedniska främlingar” räknades som ett tecken på början av det ottomanska samhällets sammanbrott. Nederlaget liksom centralmaktens maktförlust inträffade dock inte vid ett tillfälle utan skedde i flera etapper som avlöste varandra under en längre period.

Vissa historiker anser att sammanbrottet började redan under sultan Murad III (1574–1595). De viktigaste tecknen på sammanbrottet utgjordes av ett allmänt kaos, minskningen av den ottomanska valutans värde, inflation, korruption och Janitsjar-soldaternas² självständiga agerande³. Enligt den engelske historikern Alan Palmer började Ottomanska rikets fall senare, i mitten av 1600-talet. Då ökade inflationen på grund av import av billigt peruanskt silver. Detta tredubblade priserna på de viktigaste matvarorna. Det dominerande arrendesystemet *Timar* fungerade inte längre. Banditer tog makten på landsbygden. Befolkningen ökade drastiskt, i synnerhet i Anatolien. Folkrika städer råkade ofta ut för banditers plundring. Utländska statsmän upptäckte dock inte nedgången för ottomanernas makt förrän under 1680-talet, då sultanens soldater visade att de inte längre var värda att kallas för de ”stora turkarna”⁴.

År 1683 misslyckades ottomanerna med att ockupera den omringade staden Wien. Detta, liksom deras reträtt i kriget

---

² Janitsjar-soldater, alltså janitsjar-armén och janitsjar-styrkan: Reguljärt infanteri i Ottomanska riket från 1300-talet till 1826.

³ Durants, VII, s. 619.

⁴ Palmer, s. 7, 8.

mot den heliga kristna alliansen visade att den islamiska armén inte längre kunde vinna över de katolska länderna i Europa. Österrikarnas seger över ottomanerna i den österrikiska staden Esztergon gav också för första gången kristna krigare möjlighet att återta makten i en islamiserad före detta kristen stad⁵.

År 1696 segrade Ryssland också i kriget mot Ottomanska riket genom att använda sin då moderna flotta i Svarta havet. Därefter förvandlades den moderniserade ryska militären till ett ständigt hot mot Ottomanska riket och dess suveränitet. I Karlowitz-avtalet 1699 tvingades ottomanerna för första gången flytta tillbaka sina gränser i Europa⁶. Allt detta visade, enligt Palmer, att Ottomanska riket var på väg att falla samman i slutet av 1600-talet och att Karlowitz-avtalet var en vändpunkt i denna process.

Den svåra situationen efter krig gjorde att många i Europa redan i slutet av 1600-talet talade om Ottomanska riket som ett fallande imperium⁷. Men flera faktorer gav det föråldrade systemet möjlighet att överleva i 200 år. Den första faktorn var *ulemas*⁸ och byråkratins tro på att den ottomanska makten symboliserade den ”heliga islamiska statsmakten”. Uppfattningen spred sig i samhället och skapade en bred sympati för den styrande makten. Den andra faktorn var reformer som vanligen började efter ottomanernas nederlag i krig⁹.

Nederlag fick ofta den ottomanska staten att upptäcka sina svaga och känsliga punkter. De försökte ersätta sitt misslyckande genom att reparera skadorna och komma över

---

⁵ Palmer, s. 15–16.

⁶ Palmer, s. 24, 49.

⁷ Palmer, s. 35.

⁸ Ulema betyder vetenskapsmän, alltså de islamiska prästerna samt den islamiska prästkåren i båda samhällen. Ordet användes i både Ottomanska riket och Iran för att understryka de sunni-islamiska och shiitiska mullornas islamiska vetenskap, trots att dessa grupper under 1800-talet fick olika uppgifter i dessa samhällen.

⁹ Lewis, s. 437; Palmer, s. 35-37.

sin svaghet. De åstadkom ofta en del förändringar för att förbättra systemet efter ett nederlag. De anställde utländska experter redan i början av 1700-talet och genomförde viktiga omorganiseringar och reformer i armén. Men reformerna fortsatte aldrig under en längre tid utan avbröts efter korta perioder. Reformerna skapade ofta motaktioner i den reaktionära kretsen kring sultanen och hovet. Olika konservativa kretsar och personer motsatte sig reformerna. De fick sultanen och hans *sadrizam*¹⁰ att återta de tidigare åtgärderna. Detta gjorde att förnyelser och reformer ofta började med en order men stoppades efter en kort tid genom en annan order. De sultaner och kretsar som inte gick med på kravet att stoppa reformerna blev ofta avskedade och kunde till och med straffas med döden. Scenarion med kortvariga genomföranden av reformer och deras upphävande fortsatte som en tradition fram till 1826, då janitsjar-styrkan, som en ledande länk i den reaktionära kedja upplöstes av en reformvänlig statsmakt.

Ottomanerna började efter nederlaget i Europa och Karlowitz-avtalet 1699 att genomföra en reformplan för att förnya systemet. Reformarbetet innebar förändringar i skattesystemet, omorganisering av militären och satsning på soldaternas utbildning. De bytte också sina gamla krigsfartyg mot moderna som använde vindkraft. Reformerna var mycket framgångsrika, trots att de stoppades efter några år och glömdes bort fram till ett nytt nederlag och en ny reformplan. Såsom ansvarig för reformarbetet bekämpades den reformvänliga premiärministern av reaktionära krafter i Istanbul. Premiärministern riskerade att dödas i konflikten med de konservativa krafterna, men hans liv räddades då *seyhülislam*¹¹, den konservative muslimske ledaren, plötsligt

---

¹⁰ Storvesir, den främsta ämbets titeln i dessa muslimska riken fram till 1920-talet. Hans ställning kom från 1800-talet mer att likna en europeisk premiärministers.

¹¹ Chefen för det formella och statliga islamiska etablissemanget, alltså den högsta islamiska ämbetsmannen i Ottomanska riket. Tvärt emot ayatollornas ledande roll i det

avled¹².

År 1711 hade ottomanerna blivit så starka att de kunde segra i kriget mot stormakten Ryssland. De återfick makten i de förlorade områdena i Europa och var nära att ta den ryske kejsaren Peter den store (1682–1725) till fånga. Ottomanerna kunde också upprepa segern i Grekland och utvidga sina gränser i dessa områden¹³. Under 1717–1718 besegrade de den europeiska katolska alliansen, den ”heliga alliansen”, i Venedig. Det var dock sista gången som ottomanerna segrade över en europeisk armé och fick den att lämna ifrån sig mark¹⁴.

Allt detta visade att ottomanerna fortfarande orkade samla ihop sina inre krafter och segra i kriget mot sina utländska fiender. De kunde fortfarande reparera sina skador och höja sin kompetens och kapacitet. De hade kraft att återskapa sin tidigare balansgång mellan samhällsinstitutionerna och försvara systemet. De hade fortfarande möjlighet att omorganisera sitt system genom att utföra reformer och omstrukturera sina institutioner, men det kommande kriget med Ryssland (1767) visade att de inte hade kunnat utnyttja denna möjlighet till utveckling.

Ottomanerna förlorade sin position under det avgörande halvseklet mellan segern i Europa 1718 och kriget mot Ryssland 1767. Under denna period lyckades de europeiska länderna skapa nya teknologier och bygga upp nya industrier. Den europeiska industrialiseringen grundades på maskinell teknik och denna innefattade också nya vapen och militära teknologier. Ryssland lyckades använda dessa framgångar till att förnya sin armé och omorganisera den, medan ottomanerna fick brottas med inre frågor och konflikter utan att ta del av de avgörande framgångarna. Därför blev de överraskade när de

---

shia-islamiska samhället i Iran spelade *şejhülislamer* sällan rollen som ”islamiska ledare”. Ledartiteln tillhörde nämligen bara sultanen och användes också då och då av ottomanska regeringar under senare tider.

¹² Palmer, s. 29.

¹³ Palmer, s. 31.

¹⁴ Palmer, s. 33.

efterhand fick kontakt med de nya makterna, deras arméer samt deras nybyggda och nyorganiserade ekonomiska, industriella och sociala institutioner. Den första signalen kom från Ryssland.

Rysslands krig mot ottomanerna 1767–1774 visade ryssarnas stora framgång med att bygga upp en ny armé och förbättra sin teknologi inom marinen. Küçük Kaynarca-avtalet 1774 fick ottomanerna att lämna ifrån sig sitt territorium norr om Svarta havet till Ryssland. Ottomanerna hade haft kontroll över dessa områden under de senaste två hundra åren¹⁵. Nederlaget mot Ryssland skulle komma att användas som en väckarklocka och få ottomanerna att modernisera sin armé och sitt samhälle.

Men ottomanerna brottades alltså med betydelsefulla strukturella frågor. Landet var för stort och innefattade olika och antagonistiska etniska och religiösa grupper. Byråkratin var föråldrad och staten svag. Sultanerna var inkompetenta och kontrollen över de traditionsbundna grupperna, såväl den islamiska ledarskåren *ulema* som de höga tjänstemännen inom institutionerna, däribland janitsjar-armén var begränsad. Skattesystemet var för gammalt, handeln var svag och kapitalbildningen hos folket och staten var begränsad. Den obeständiga situationen i Ottomanska riket gav inte möjlighet till uppkomst av nya (borgerliga) samhällsklasser som i den europeiska modellen fungerade som reformernas drivkraft. Situationen hindrade också uppkomsten av en autokratisk borgarklass som i den ryska modellen allierade sig med staten för genomförandet av samhällsreformer.

Detta gjorde att alla försök att förbättra organisationen av armén och modernisera den av inhemska konservativa aktörer. Kortvariga reformer hade i början av 1700-talet hjälpt ottomanerna att vinna över de nya arméerna i Ryssland och Europa, men de små förändringarna räckte inte längre för att

---

¹⁵ Palmer, s. 49–50

motstå de ännu modernare arméerna under andra hälften av 1700-talet. Därför var fredsavtalet 1774 med ryssarna inte bara ett erkännande av deras seger vid ett enstaka tillfälle. Det var också början till en långvarig process av nederlag, beroende på utländska makter, samt anarki och obalans inom systemet. Tidpunkten kan därför räknas som början till det stora ottomanska imperiets sammanbrott och Ottomanska rikets och turkarnas kommande nederlag gentemot stormakterna. Efter 1770-talet kunde ottomanerna aldrig mer segra över de mäktiga europeiska arméerna på egen hand.

Dessutom kunde ryssarna under detta krig lära känna ottomanernas svaga och känsliga punkter. Upptäckten uppmuntrade dem att därefter attackera ottomanerna med några års mellanrum. Nya krig mot ottomanerna gav nämligen ofta ryssarna mark och makt och också ekonomiska fördelar och nya koncessioner. De hindrade också ottomanerna att hinna omorganisera och modernisera sina institutioner och sin armé för att ta revansch för de föregående nederlagen. Nya krig hindrade också ottomanerna från att ta skapa politisk och ekonomisk stabilitet, något som krävdes för utvecklingen av samhället och marknaden.

Under de sista tjugo åren av 1700-talet drabbades ottomanerna upprepade gånger av nederlag och misslyckanden i såväl krig som på ekonomiska, sociala och kulturella områden. Imperiets gemenskap höll också på att upplösas, bland annat på grund av krig och minskningen av statens makt¹⁶. År 1783 ockuperade ryssarna Krim-området. Deras ockupation fick ottomanerna att inleda ett nytt krig mot Ryssland 1787. Detta var en början på ett 24 år långt krig på både inre och yttre fronter. Det långa kriget finansierades av folket som ännu inte hade kommit över de tidigare förlusterna. Det långa krigstillståndet förhindrade ännu en gång utveckling av ekonomin. Den försämrade situationen fortsatte prägla statsfinanserna även under de kommande sultanernas tid, långt

---

¹⁶ Palmer, s. 56.

in på 1800-talet¹⁷.

Ottomanska riket räknades vid sekelskiftet 1800 som en bankrutt stat. Efter kriget 1787–1792 måste ottomanerna sluta ett nytt fredsavtal med Ryssland och Österrike. Det var också första gången som stormakterna i Europa, däribland England, Preussen och Holland, spelade rollen som fredsförhandlare¹⁸. Utvecklingen av marinen hade också skapat nya och närmare kontaktgränser på haven mellan ottomanerna och de europeiska stormakterna England och Frankrike. De var också på väg att uppleva grannskapet på havet med Österrike, Italien och Preussen under de kommande decennierna.

År 1798 skapade Napoleons ockupation av Egypten en ny situation i ottomanernas förhållande till Europa. Fransmännen ockuperade Egypten utan att efterfråga ottomanernas samtycke, samtidigt som de påstod att de inte motsatte sig sultanens formella auktoritet i Egypten. Ockupationen fick slutligen sultanen att föra krig mot fransmännen¹⁹. Kriget förändrade det gamla scenariot i Europa och fick ottomanerna att be engelsmännen och den ryska ärkefienden om hjälp för att få fransmännen att lämna Egypten.

År 1801 firade ottomanerna sin slutliga seger över fransmännen i Iskenderun i norra Egypten, men segern kunde bara möjliggöras med hjälp av engelsmännens marina styrkor²⁰. Det var också första gången som sultanen befriade sitt territorium genom hjälp från stormakterna. Händelsen visade att ottomanernas tid som en av de mäktiga staterna i Europa var över. Ottomanerna var nöjda med att de kunde utnyttja stormakternas konflikter och konkurrenssituation för att garantera sin egen överlevnad, men kommande händelser visade att ingen ville garantera det föråldrade och svaga

---

¹⁷ Palmer, s. 57.

¹⁸ Shaw, 1971, s. 64–68; Palmer, s. 58.

¹⁹ Shaw, 1971, s. 258–271; Palmer, s. 63, 64.

²⁰ Palmer, s. 65–66; Shaw, 1971, s. 33.

imperiets fortlevnad utan att i gengäld kunna diktera sina villkor för det.

Det framgångsrika samarbetet mellan Ryssland och Ottomanska riket, liksom de ryska och ottomanska ledarnas gemensamma aversion gentemot Napoleon, ”en soldat som hade tagit kejsarens heliga makt i Frankrike”, fick ärkefienderna Ryssland och Ottomanska riket att för första gången bilda en militärallians²¹. Napoleons seger över Ryssland och Österrike 1805 fick dock sultanen att gå med på fransmännens krav och bryta avtalet med Ryssland. År 1806 erkände sultanen Napoleon som Frankrikes kejsare. Erkännandet innebar också att den nye europeiske härskaren kunde diktera sin politik för ottomanerna. Denna politik innebar att de båda muslimska staterna Iran och Ottomanska riket skulle stå emot ryssarnas makt och hegemoni i området. Napoleons strategi lade grunden för två långa krigsaktioner mot Ryssland: nämligen det sju åriga kriget (1806–1813) mellan Iran och Ryssland och det sex åriga kriget (1806–1812) mellan Ryssland och ottomanerna²². Kriget med Ryssland visade än en gång att ottomanerna inte längre kunde välja en självständig strategi och att de nu behövde en beskyddare i Europa. Därefter präglades ottomanernas historia fram till slutet av kungadömet 1923 av stormakternas konflikter och överenskommelser om att utgöra ottomanernas förmyndare.

År 1807 seglade Englands krigsfartyg in genom Dardanellerna och kunde utan att stoppas av det ottomanska försvarets eld nå öarna utanför huvudstaden Istanbul. Engelsmännens ”beväpnade diplomati” kunde inte driva igenom deras krav gentemot ottomanerna, men ottomanernas auktoritet och självständighet var underminerad. Engelsmännen ockuperade därefter det ottomanska territoriet i Egypten. Ottomanerna kunde hindra

---

²¹ Issawi, 1980, s. 60; Palmer, s. 69, 70.

²² Palmer, s.71–72.

deras planer med hjälp av franska och egyptiska soldater²³. Den stora ottomanska epoken hade sedan länge nått sitt slut.

År 1807 slöt Napoleon ett avtal med ryssarna utan att tillfråga sina östliga allierade, ottomanerna och iranierna. De mäktiga länderna i norr och väst kom också överens om det kommande avtalet mellan Ryssland och Ottomanska riket utan att införskaffa ottomanernas samtycke²⁴. Därmed förlorade de båda muslimska länderna fransmännens hjälp gentemot ärkefienden Ryssland. Fransmännen fick därefter ottomanerna att sluta ett avtal med ryssarna i enlighet med deras tidigare överenskommelse, medan iranierna helt glömdes bort. Detta visade ännu en gång att ottomanerna nu var beroende av stormakterna, medan iraniernas suveränitet inte föreföll vara av vikt inom det politisk-militära spelet.

År 1809 inledde ryssarna ett nytt krig mot ottomanerna. Engelsmännen hjälpte de stridande att sluta ett fredsavtal 1812. Samma år attackerade Napoleon Ryssland och omringade Moskva²⁵. Ryssarnas seger i kriget mot fransmännen blev förödande för både Iran och Ottomanska riket. Ingen kunde därefter utöva makt över dessa två muslimska imperier utan att ta hänsyn till ryssarnas auktoritet i området. Under senare perioder kom ryssarna överens med engelsmännen om att dela rätten att kontrollera statsmakten i Iran. Enligt överenskommelsen räknades landet så småningom som Rysslands och Englands egna intresseområden. De delade aldrig sitt inflytandet över Iran med andra stormakter, men de tvingades under olika perioder dela sin kontroll över Ottomanska riket med andra europeiska makter och konkurrenter, däribland Frankrike, Tyskland, Österrike och Italien.

---

²³ Palmer, s. 75–77.

²⁴ Shaw, 1971, s. 373–375; Palmer, s. 77–78.

²⁵ Palmer, s. 88–89.

De bräckliga hörnpelare som orsakade sammanbrottet

Det ottomanska systemets undergång var mer komplicerad än de iranska undergång. Ottomanska riket var ett etablerat samhälle med olika fungerande samhällsinstitutioner. En del av dessa institutioner slutade med tiden att fungera, men traditioner och dynamiska faktorer inom systemet fick de samhällsinstitutioner som hade upphävts att bli verksamma igen. Detta fördröjde systemets sönderfall och gav det möjlighet att överleva även sedan de första tecknen på sammanbrott hade börjat visa sig i. För en del forskare och historiker var det geografiska hindret den viktigaste orsaken till sammanbrottet²⁶ och för andra den föråldrade maktstrukturen i landet²⁷. För en del var det de långvariga och på varandra följande krigen som var kärnan till det kommande sammanbrottet²⁸ och för andra de djupa kontrasterna i det väldiga landet²⁹. Alla delar dock i större eller utsträckning tanken att orsaken till det ottomanska systemets sammanbrott växte fram ur de grundläggande samhällsinstitutionerna. Ottomanska riket byggde på flera institutioner och en del av dem upphävde att fungera på samma sätt som de en gång hade gjort. En del samhällsinstitutioner kunde inte svara på nya och krävande behov och frågor som hade skapats i kontakterna med den industriella världen. Detta skadade balansen inom systemet. De institutioner och faktorer som utgjorde de grundläggande orsakerna till det ottomanska systemets sammanbrott var:
geopolitiska förhållanden,

---

²⁶ Durants, VII, s. 561; Palmer, s. 18; Shaw, 1971, s.12.

²⁷ Kunt, s. 24; Palmer, s. 35-38.

²⁸ Nateg, 1990, s. 133- 140.

²⁹ Palmer, s. 127, 237; Nateg1990, s. 134.

sultanernas uppfostran och hierarki,
den civila byråkratin,
den militära maktapparaten,
den religiösa strukturen,
den långvariga krigstillståndet,
nationella, etniska och religiösa konflikter, samt
avtalen om kapitulation och koncession.

Geopolitiska förhållanden

Under 1600-talet sträckte sig Ottomanska riket från Centraleuropa till Röda havet och från Kaukasien till Nordafrika. Ottomanerna utvidgade sina gränser så långt som geografiska villkor tillät. Ottomanerna hade inga möjligheter att utvidga sina gränser, varken till lands eller till havs, med undantag för norra delen av Europa, där de försökte med i slutet av 1600-talet³⁰.

Det jättelika området styrdes av sultanen och det fåtaliga byråkratiska skiktet i Istanbul, vars alla andra myndigheter i riket hade plikt att besluta utan invändningar. Den stenhårda centraliseringen hade sina begränsningar. Systemet slutade fungera när utvidgningen av gränserna överskred centralmaktens kapacitet. Den centraliserade och hierarkiska ottomanska maktapparaten hade gett ottomanerna möjlighet att utvidga sina gränser hur långt som helst, men den räckte inte för att styra det hela. De kunde inte behålla en kontinuerlig kontakt med avlägsna regioner och inte heller bevaka sina representanter och deras lojalitet mot centralmakten och det ottomanska systemet. Detta skapade ekonomiska och politiska bekymmer. Centralmakten hade inte kontroll över skatterna. Den fick så småningom problem med att rekrytera ett

---

³⁰ Shaw, s. 27; Palmer, s.11.

tillräckligt antal soldater för att ersätta förlusterna i krig. Den brottades ofta med lojalitetsproblem i förhållande till sina sändebud och representanter i regionerna. Lojalitetsproblemet aktualiserades och fick större betydelse särskilt sedan lokala myndigheter hade fått möjlighet att anknyta sig till europeiska stormakter. Rikets omfattande yta gjorde att den primära organiseringen av centralmakten i Istanbul inte kunde övervinna den bristande kommunikationen. Sultanen och hans byråkrati förlorade så småningom den redan begränsade kontrollen över det alltför stora landet. De fick ofta ingen information om avlägsna regioner. De kunde inte heller kontrollera de lokala myndigheterna och åtgärda de regionala problemen i tid.

Landets stora omfattning var därför en av de centrala orsakerna till centralmaktens misslyckande att förena regionerna och styra dem för sina ändamål. Detta gjorde att olika institutioner och inblandade grupper och personer genomförde sina uppgifter till sin egen fördel. Systemets fullständighet liksom balansen mellan samhällsinstitutioner skadades och kaos och motsättningar fördjupades. Européernas inblandning i händelserna ändrade maktfördelningen och minskade den centrala statsmaktens redan otillräckliga hegemoni och legitimitet. Allt detta förde det ottomanska samhället till en process av upplösning och sammanbrott.

Sultanernas uppfostran och hierarki

Med tiden minskade satsningen på de kommande sultanernas uppfostran och utbildning. Ingen av de sultaner som fick makten efter 1595 hade haft någon praktisk erfarenhet av militära frågor, trots att sultanernas centrala uppgift var att bestämma om krig och fred³¹. Samma brist gällde också de

---

³¹ Palmer, s. 7.

icke-militära frågorna. Sultanerna fick makten över ett jättelikt land utan någon kännedom om och utan tidigare erfarenhet av regeringsarbete. Oerfarna sultaner fick ofta lämna sina plikter till sin högsta statschef, *sadrizam*, och till sina representanter i regionerna. Detta skapade allvarliga konflikter mellan olika aktörer och hotade balansen inom systemet.

Folket vid hovet, däribland sultanens mor utnyttjade ofta sultanens brist på information och kunskap om regeringsarbetet och delade ofta hans makt. Mödrarnas makt ökade markant under vissa tider, t. ex. när konflikterna inom hovet hotade sultanens liv och moderns ställning. Perioden från slutet av 1500-talet till början av 1600-talet kallas på grund av mödrarnas aktiva deltagande i sultanernas regeringsarbete för de ”privilegierade kvinnornas period”³². Traditionen med mödrarnas maktbefogenhet existerade fram till andra hälften av 1800-talet. År 1839 spelade det kloka rådet från Sultan Abdülmecits mor att välja den reformvänlige Reşit Pascha en stor roll i landets historia. Utan hennes råd hade sultanen förmodligen valt ansvariga personer som kunde ha fördröjt utförandet av reformarbetet Tanzimat. År 1876 var det också sultanens mor som räddade sultanens liv under det svåra upproret. Hon rådde sin son att abdikera för att behålla livet. Hon medlade också mellan sultanen och upprorsmännen³³.

Sultanernas giftermål med flera kvinnor skapade också ett stort problem när en av sönerna valdes till sultanens efterträdare. Den nye sultanens bröder och halvbröder försökte dela sultanens makt genom att bygga maktcentra oberoende av honom. Detta medförde ofta allvarliga konflikter och motsättningar och skapade kaos vid hovet och inom regeringsarbetet. Under 1400- och 1500-talet försökte man lösa problemet genom att avrätta alla bröderna till sultanen när

---

³² Palmer, s. 7.

³³ Palmer, s. 119, 157.

denne valdes till makten. År 1574 stryptes fem bröder till sultan Murat V och 1595 fick 18 bröder till sultan Mehmeds III (1595–1603) gå samma öde till mötes. Traditionen varade dock inte länge. Den var grym och stred mot den islamiska rättstraditionen, sharia. Den fick också skarp kritik från olika håll. Man valde slutligen att hålla sultanens närstående, hans bröder och andra manliga släktingar som hade möjlighet att få makten efter honom i förvar. De stackars tronpretendenterna burades in i en isolerad del av slottet Topkapı, ibland för hela livet. Traditionen varade fram till andra hälften av 1800-talet. Mellan 1617 och 1839 valdes 15 sultaner från den isolerade delen av hovet³⁴. Sultan Süleyman II (1687–1691) fick börja livet i det isolerade rummet när han var sex år. Han hölls inburad där i 39 år, innan han valdes att efterträda den avsatta sultanen 1687. Efter sultan Süleymans död 1691 valde vesirerna³⁵ hans 44-årige bror som hade bott isolerad under hela sitt liv³⁶. Sultan Mahmud I fick makten 1730 när han var 34 år. Han hade hållits isolerad sedan han var sju år³⁷.

Traditionen medförde att sultanerna inte fick många chanser att träffa hovfolket och lära känna andra människor. De kunde inte heller få kännedom om de förödande händelserna i riket och omvärlden genom att delta i regeringsarbetet. De kom till makten och styrde omedelbart hela riket utan att vara redo för detta ansvar. Traditionen förhindrade också sultanerna att genomföra varaktiga reformer och hålla igång reformarbetet.

---

³⁴ Palmer, s. 22.

³⁵ De högsta tjänstemännen, alltså ministrarna i Ottomanska riket och Iran. Ordet används fortfarande i dagens Iran.

³⁶ Palmer, s. 23, 24.

³⁷ Palmer, s. 43.

Den civila byråkratin

År 1654 upprättade *sadrzamen*, den högste chefen för byråkratin, den ottomanska *divanen*³⁸ i statskansliet Bab-i Ali i huvudstaden Istanbul. *Divanen* styrdes av *sadrzamen* och vesirerna och hade i uppdrag att styra landet. Den byggde till en början på de traditionella grunderna, men fick så småningom, i synnerhet från början av 1800-talet, anpassa sig till de moderna principerna för en relativ självständig offentlig sektor. Organisationen fick under senare tid också hjälp av utländska experter för att förbättra sin organisering och funktion³⁹.

Divanen och vesirerna kunde sedan länge spela en roll i valet och avsättningen av sultanen. ”De var t.ex. inblandade i soldatupproret 1648, då sultan Ibrahim (1640–1648) förlorade sin makt och också sitt liv. Samma scenario inträffade 1687, men vesirerna ville då inte låta soldaterna försvaga systemet genom att döda sultanen. De fick sultan Mehmet IV (1648–1687) att avgå utan våld. De valde i stället sultan Süleyman II (1687–1691) till makten”⁴⁰.

År 1703 gjorde janitsjar-soldaterna än en gång uppror mot sultanen. Studenterna i de islamiska skolorna förenade sig med soldaterna. Studenternas inblandning var ett tecken på de islamiska ledarnas samtycke med upprorsmännen. De omringade hovet och hotade sultanen och även den högst uppsatte formelle islamiske ämbetsmannen, *şeyhülislam*, för att få dem att lämna sina ämbeten. Vesirerna reagerade mot händelserna och bestämde sig för att ta bort sultanen från makten. De ersatte honom med en av hans arvtagare, sultan Ahmet III (1703–1730)⁴¹. Det upprepade scenariot lärde en del

---

³⁸ Kronrådet i Ottomanska riket och Iran. Under 1800-talet omvandlades *divanen* efter europeiska förebilder till den styrande civila byråkratin.

³⁹ Palmer, s. 3 6.

⁴⁰ Palmer, s. 22.

⁴¹ Palmer, s. 31.

av sultanerna att förstärka sin makt genom att få vesirerna och de högst uppsatta tjänstemännen i *divanen* och statskansliet att konkurrera med varandra. ”Sultan Ahmet III (1703–1730) satsade t.ex. på att skapa konflikter mellan de viktiga aktörerna inom *divanen*. Därigenom kunde han hantera situationen, förstärka sin position inom hovet och behålla makten under 27 års tid”⁴².

Divanens traditionella makt att lägga sig i sultanens beslut fortsatte under tiden. År 1876 betonade sultan Abdülhamit (1876–1909) i sitt tal i början av sin långvariga karriär att det inte skulle vara statskansliet utan hovet och sultanen som skulle ha rätten att styra regeringen⁴³. Han försökte skapa ett parlamentariskt system under sitt envælde, men trots detta kunde han inte befria sig från byråkraternas påverkan. Av de 30 personer som Abdülhamit valde ut för att skriva en ny grundlag var 16 personer tjänstemän inom *divanen*⁴⁴. Det byråkratiska skiktet blev sedan en viktig samhällsklass vid utförandet av reformerna, trots att dess inblandning i sultanens makt utgjorde ett av konfliktämnena i systemet, särskilt konflikten mellan konservativa och reformvänliga sultaner och tjänstemän. Den långvariga maktkampen inom byråkratin och också mellan byråkrater och sultaner försvagade i sin tur statsmakten i landet och hindrade genomförandet av en långvarig utvecklingsplan.

Statsmakten och det byråkratiska skiktet i Istanbul kunde sällan utöva sin makt och politik utanför huvudstaden, i synnerhet inte i avlägsna regioner. Ottomanerna styrde de avlägsna regionerna genom sina utvalda sändebud och hade

---

⁴² Palmer, s. 31–33

⁴³ Palmer, s. 161.

⁴⁴ Palmer, s. 162.

ofta inte kontroll över händelserna där. Sultanen gav vanligen sina närstående i uppdrag att som regeringschefer, landshövdingar eller sultanens egna representanter styra regionerna. De symboliserade sultanens envælde i sitt område, samtidigt som de enligt det asiatiska produktionssättet var ansvariga för var sin region. Deras uppgift var att bevaka lojaliteten mot den centrala makten. De fick folket att delta aktivt i sultanens truppflyttningar och krig. ”De samlade också ihop skatt, vanligen enligt eget gottfinnande för att betala sultanen den årliga summa som bestämdes av ägande- och arrendesystemet *timar* och därefter *iltizam*”⁴⁵.

Systemet byggde på samma sätt som ägande- och arrendesystemet *tiyul* i Iran på utarrendering av olika regioner till de utvalda representanterna. Dessa betalade det årliga arrendet genom att samla in så mycket skatt som den lokala myndigheten ansåg vara lämpligt. Utarrenderingen av regionerna räknades som en belöning och de lyckligt utvalda beslagtog skatteöverskottet. Detta betydde att de helt fritt kunde bestämma över storleken på den utarrendering och skatt som folk fick betala. De hade ofta benägenhet att ruinera folket genom att höja skatterna så mycket som möjligt. De lokala myndighetspersonerna förvandlades ofta till rika aristokrater i området, och behöll ofta sin makt, sin tjänst och sin förmögenhet för hela livet och lämnade dem i arv till sina ättlingar. Därmed reproducerades det dominerande ägande- och maktsystemet gång på gång i en hierarkisk ordning i såväl huvudstaden som i mindre regiondelar och lokala områden.

De lokala myndigheterna kunde vara farliga både när de var för grymma och när de var för godhjärtade. I det första fallet drabbade de höga skatterna och det bakomliggande förtrycket folket. Detta skapade fattigdom och svält, och följdes ofta av epidemier, konflikter och revolter. Människorna blev missnöjda och detta riskerade att besvaras med religiösa och

---

⁴⁵ Akşin, s. 82.

etniska rörelser och uppror. I det andra fallet visade de lokala myndigheterna förståelse för människornas och de etnisk-religiösa gruppernas situation. De respekterade de lokala traditionerna och ville regera i stället för att plundra regionen. De förvandlades då ofta till lokala hjältar. Därmed kunde de bygga ett mäktigt maktcentrum och riskerade då och då att falla för frestelsen att försvara de lokala intressena gentemot sultanens politik. De använde ofta fattigdom, svält och epidemier som ursäkt för att betala mindre skatt till centralmakten. Detta betraktades ofta som en minskning av de lokala aktörernas lojalitet mot sultanen. Då riskerade de att straffas hårt för sitt misslyckande eller sin illojalitet och sina fiendliga handlingar. Därför behövde de vara mycket säkra på sina lokala maktbaser för att våga visa de farliga signalerna om minskning av den förväntade lojaliteten.

Den mest kända händelsen vad gäller de lokala myndigheternas självständiga strävan rör Mehmet Ali, från 1805 landshövding samt regeringschef i Egypten. Han började driva fram reformer som genom förhållande till Bonapartes Frankrike skulle skapa en "ny ordning" (*veni düzen*) i landet. Mehmet Alis kommande trettioåriga kamp syftade till att skapa en autokratisk samhällsklass i Egypten⁴⁶. Han slutade betala skatt och kämpade för sin självständighet. Han ockuperade också en stor del av sultanens område i Mesopotamien och Anatolien och hotade att ockupera huvudstaden. Mehmet Ali fick slutligen sultanen att erkänna hans ämbete som Egyptens kung⁴⁷. Sådana större eller mindre lojalitetsbrott och uppror fortsatte i de ottomanska regionerna, särskilt under de senaste århundradena när den centrala makten visade sig vara för svag för att kunna straffa de illojala myndigheterna. Detta försvagade systemet ännu mer och minskade förmågan hos den ottomanska centralmakten att driva igenom sina planer. Kriget mot Egypten och andra

---

⁴⁶ Holt, s. 176–192; Shaw, 1971, s. 286–291; Palmer, s. 68.

⁴⁷ Palmer, s.67–69, 103.

landshövdingar och lokala olydiga myndigheter och ledare förbrukade också en stor del av ottomanernas materiella och militära möjligheter och påskyndade det ottomanska systemets sammanbrott.

De lokala upproren fördjupade också motsättningarna inom systemet, dvs. maktkampen mellan sultanen och hans tjänstemän och också mellan *divanen* i huvudstaden och lokala hövdingar och ledare. Sultanen kunde vanligen bestämma över alla och allt. Han valde t.ex. en *sadrizam* som arbetade som hans regeringschef. Men gränserna mellan sultanens och *divanens* förfogande, auktoritet och uppgifter var ändå ofta suddiga och ändrades i balansgången mellan de olika institutionernas maktbefogenheter. Detta skapade också en kontinuerlig maktkamp inom det styrande systemet och hindrade omorganiseringen av makt- och arbetsfördelningen inom centralmakten. Processen gav ofta en provisorisk karaktär åt regeringsarbetet och resulterade i genomförandet av kortvariga och motstridiga planer.

Konflikterna blev allt värre parallellt med att stormakternas inflytande i landet ökade. Lokala myndigheter kunde därmed använda sina förhållanden med stormakterna för att förklara sig självständiga. Från början av 1800-talet delades tjänstemännen i *divanen* också in i olika sympatigrupper för olika stormakter runt om i Europa. Detta fördjupade krisen i statsapparaten och lade grunden för Ottomanska rikets sammanbrott. "Stormakternas djupa inflytande i Ottomanska riket och deras djupa spår på händelserna där ger vissa⁴⁸ anledning att påstå att Ottomanska rikets sammanbrott började och utvecklades parallellt med de europeiska stormakternas politiska och ekonomiska invasion och kontroll"⁴⁹.

---

⁴⁸ Berkes, s. 248.

⁴⁹ Özüerman, s. 20.

Den militära maktapparaten

Den klassiska ottomanska staten inbegrep en krigsmaskin som kunde ge centralmakten makt, jord och nya skattebetalare⁵⁰. Militären, den fruktade janitsjar-styrkan, var en av de viktiga institutioner som låg till grund för den ottomanska makten. Janitsjar-styrkan bevakade också Ottomanska rikets territorium och dess utveckling på tre kontinenter. Med tiden började den militära styrkan förändras i en process av maktkoncentration och oavhängighet. Militärbefälhavarna skaffade sig en mer självständig ställning just när den ottomanska centralmakten behövde deras lojalitet. De kontrollerade också en del samhällstjänster, däribland brandbekämpningen i Istanbul. ”De gick i sin oavhängighet så långt att de då och då utnyttjade sin kontroll över samhällsorganer och satte eld på byggnaderna i Istanbul för att tjäna pengar”⁵¹. De bestämde ofta över de lokala myndigheterna och krävde extra betalningar för sin säkerhetstjänst. De kunde till och med stå emot sultanens beslut och ta ifrån honom makten när så behövdes. Militärbefälhavarna försökte aldrig förmodligen ersätta sultanens makt och styra landet. De var helt lojala mot systemet, men de ville helst utnyttja det till sin fördel. De kunde upprepade gånger sparka sultanen från makten eller straffa regeringscheferna för att påvisa sin höga ställning och sin makt.

Traditionen av militärernas inblandning i makten utan att försöka skapa ett militärt styre fortsatte även under 1900-talet i Turkiet. Militärerna såg det som sin rätt att ta makten när de kände att landets suveränitet eller kemalismens grundläggande principer var i fara. Deras försök mottogs ofta av folket med stort tålamod, men detta uppmuntrade inte militärerna att försöka styra landet på egen hand. De lämnade

---

⁵⁰ Akşin, s. 82.

⁵¹ Palmer, s. 102.

regeringsarbetet till civila på samma sätt som de militära upprorsmännen hade gjort under ottomanernas tid, trots att liknande militära regimer i bl.a. Sydamerika visade att utländska aktörer, i synnerhet USA, skulle gå med på deras krav att åtminstone under en period styra landet på egen hand.

De flesta militärledarna i Ottomanska riket förvandlades under senare tid till rika affärsmän med hjälp av extrainkomsterna. ”Från 1620 var janitsjar-armén inte bara en armé med fast och garanterat militärt arbete. De levde för sig själva och sysslade med affärer när det var fred. De hade extrainkomster och ville behålla sin höga ställning och utöka sin befogenhet även när de fick delta i krig”⁵². Militärens höga ställning och deras benägenhet att utnyttja systemet för egen vinst var orsaken till att de ofta var emot alla slags reformer och förändringar som enligt dem riskerade att hota och motverka deras ställning. De stoppade reformerna inom militären och fick sultanen att avskeda reformvänliga tjänstemän. De drev en långvarig maktkamp mot allt och alla som stod emot deras handlingsfrihet och maktkoncentration. Deras beteendemönster fördjupade krisen och motsättningarna inom det ottomanska systemet. Således förvandlades janitsjar-styrkan från en förlamande ottomansk institution i det föråldrade systemet till en av de centrala orsakerna till ottomanernas nederlag och Ottomanska rikets sammanbrott, trots att den under de första århundradena hade utgjort grunden för ottomanernas uppkomst och utveckling.

Under ottomanernas långa historia gjorde janitsjar-soldaterna flera revolter. Dessa revolter väckte ofta de missnöjda islamisternas intresse. Studenterna i islamiska skolor allierade sig ofta med soldaterna och deltog i deras uppror. Samtidigt utnyttjade en del högt uppsatta tjänstemän i *divanen* deras protester för att ta bort den impopuläre sultanen från

---

⁵² Palmer, s. 7, 25.

makten. De avsatta sultanerna förlorade ofta sina liv en tid efter avskedandet. En ny sultan brukade belöna janitsjar-soldaterna genom att dela ut pengar bland dem vid sitt tillträde. Belöningen skulle också försäkra sultanen mot eventuella uppror. Till exempel inträffade scenariot än en gång under 1691 när soldaterna började sitt förödande uppror mot sultan Süleyman II. De protesterade mot otillräckliga löner. Sultanen hade själv fått makten efter soldaternas revolt mot den föregående sultanen och riskerade nu att förlora den av samma anledning. Varken *divanen* eller *ulema* ville emellertid försvaga systemet genom att låta honom avrättas. De beslöt i stället att låta sultanen leva i fred genom att frivilligt abdikera och ge sin plats till kronprinsen⁵³. År 1703 fick soldaternas uppror *divanen* att avskeda sultan Mustafa II (1695–1703). Hans efterträdare var tvungen att sälja ut statens guldreserver för att köpa soldaternas samtycke genom att belöna dem med pengar⁵⁴.

Både tsarerna i Ryssland och sultanerna i Ottomanska riket brottades under många år med samma problem när de började genomföra reformer och förnya militären. De hade byggt sin statsmakt på mäktiga privilegierade gardestrupper, nämligen streltserna i Ryssland och janitsjar-styrkan i Ottomanska riket. Soldaterna i båda länderna ville behålla sina extra förmåner till vilket pris som helst. Peter den store (1682–1725) klarade slutligen av att upplösa gardestrupperna i Moskva, men ingen av sultanerna som fick makten under 1700-talet och fram till 1826 i Ottomanska riket lyckades kontrollera janitsjar-styrkan⁵⁵.

År 1730 råkade sultan Ahmed III (1703–1730) ut för ett uppror bland annat på grund av europeiseringen av gamla traditioner. Upproret utfördes av janitsjar-soldaterna och fick

---

⁵³ Palmer, s. 22.

⁵⁴ Palmer, s. 30.

⁵⁵ Akşin, s. 110; Palmer, s. 101- 102.

hjälp av en del av *divanen* och *ulema*. Sultanen tvingades avgå⁵⁶. Den nya sultanen, Mahmut I (1730–1754), beslutade sig för att genomföra samma reformer som gav ryssarna möjlighet att höja sin militära kapacitet. Han anställde utländska experter och satsade på utvecklingen av nya teknologier inom militären, men janitsjar-soldaterna fick sultanen att stoppa reformerna. Reformeringen av militären fick därefter fortsätta vid olika tillfällen ända fram till början på 1740-talet, då hela projektet misslyckades på grund av janitsjar-soldaternas inblandning och opposition⁵⁷.

Janitsjar-styrkans kamp mot reformplaner och reformvänliga tjänstemän fortsatte under hela 1700-talet, samtidigt som militärer och arméer i Europa höll på att mobilisera och utrusta sig med nya vapen⁵⁸. Sultan Selim III (1789–1807) var medveten om svårigheten att genomföra reformer inom janitsjar-styrkan. Han satsade i stället på att bygga upp en ny styrka, den s.k. Nya ordningen (Nizam-i Cedid), men han hindrades både av utländska fiender (bl.a. av ärkefienden Ryssland) och janitsjar-styrkan från att fortsätta upprättandet av den nya armén. Det gamla scenariot spelades upp än en gång. Soldaterna protesterade och gjorde uppror. Studenterna i islamiska skolor deltog i upproret. Islamiska ledare gav ut fatwor⁵⁹. Reaktionära grupper och personer inom *divanen* tog hand om det politiska beslutet att avskeda sultanen. Därmed avsattes sultan Selim III på grund av sina reformer⁶⁰. Året därpå fick hans efterträdare en ny fatwa som tvingade honom att överge sin plats till förmån för sultan Mahmut II (1808–1839).

---

⁵⁶ Palmer, s. 43.

⁵⁷ Palmer, s. 46.

⁵⁸ Shaw, 1977, s. 246–247; Palmer, s. 47.

⁵⁹ Uttalande av en religiös lärd, ofta en mulla, i en fråga gällande den islamiska rätten. Under senare tid ökade betydelsen av både uttalandet och dem som fick rätten att ge ut uttalandet. Detta gav också uttalandet en förpliktande karaktär, i synnerhet bland shiiterna.

⁶⁰ Palmer, s. 71.

Den nye sultanen gick dock samma väg som sin föregångare. Han gav order om att upprätta en ny styrka, de s.k. Nya väktaren 8Sekban-e Cedid). Den nya styrkan organiserades på samma sätt som den misslyckade Nya ordningen (Nizam-i Cedid)⁶¹. Janitsjar-styrkan liksom konservativa styrkor inom hovet kunde dock inte tåla uppbyggandet av en ny militärstyrka som kunde konkurrera bort dem. Janitsjar-soldaterna attackerade statskansliet och dödade premiärministern på grund av hans reformarbete inom militären⁶². De konservativa misslyckades trots allt. Den reformvänlige sultanen fortsatte uppbyggandet av den nya styrkan, men det tog 16 år innan han hade gjort sig av med janitsjar-styrkan. År 1823 gav Mahmut II en ny order om att alla janitsjar-soldater skulle använda en av europeiskt mode inspirerad rock. De vägrade som vanligt att lyda order och protesterade mot modeförändringen. De hade upplevt att deras protester kunde avskeda sultanen, men de misslyckades denna gång. Sultanen hade nämligen både *ulema* och den nya militärstyrkan på sin sida. *Ulemas* stöd till sultanen hindrade folket från att stödja janitsjar-soldaterna. Kampen mellan reformvänliga och konservativa hårdnade och 1826 lyckades sultanen till slut besegra janitsjar-styrkorna och upplösa dem⁶³. Upprorsmännen straffades med döden.

Janitsjar-soldaterna utgjorde det viktiga hindret för förändringar i Ottomanska riket, men upplösningen av deras styrka dröjde alldeles för länge. Upplösningen hade kunnat leda till en ny utveckling inom militären om ottomanerna hade genomfört åtminstone omkring mitten av 1700-talet. Efter janitsjar-styrkans upplösning, då ottomanerna redan stod under stormakternas kontroll och hegemoni, kunde de aldrig bygga en ny styrka och en ny militärarmé som kunde försvara

---

⁶¹ Lewis, s. 74-75; Palmer, s. 82.

⁶² Akşin, s.112; Palmer, s. 82, 83.

⁶³ Palmer, s. 101, 102.

Ottomanska riket gentemot de mäktiga stormakternas militära tryck, krig och invasion.

Den militära ordningen liksom alla andra förstenade institutioner inom Ottomanska riket var förödande och utgjorde en central anledning till upplösningen av det ottomanska imperiet. Den konservativa privilegierade militära styrkans påverkan visar sig vara ännu mer avgörande när man poängterar att de flesta reformerna i det ottomanska systemet började inom militären. Reformerna skulle ha spridit sig till andra områden i samhället om de hade kunnat genomföras där de startade. Moderniseringen skulle ha fått en ny styrka och kraft i samhället om reformerna inom militären hade kunnat bryta ottomanernas ständiga nederlag gentemot utländska fiender och framför allt Ryssland. De konservativa aktörerna inom militären och den föråldrade janitsjar-styrkan tillät aldrig de militära reformerna att genomföras i sin helhet. Därmed försvann chansen att genomföra samma utveckling, reformer och omorganiseringar inom andra områden och samhällsinstitutioner.

Den religiösa strukturen

Den civila byråkratin och militären var inte ensamma om att dela sultanens makt och sätta sina spår på hans politik och beslut. *Ulema*, den islamiska vetenskapskåren, räknades också som en viktig del på den politiska arenan i Ottomanska riket. Dess beslut påverkade sultanens beslut och hans deltagande i moderniseringsprocessen, även om dess påverkan ofta inte kunde konkurrera ut *divanens* och vesirernas råd och beslut. *Ulemas* auktoritet varierade också under olika perioder och kunde ofta sättas i drift när de allierade sig med andra mäktiga institutioner och aktörer. *Ulema* kunde i princip inte stoppa sultanernas eller *divanens* politiska beslut. Sultanen hade också rätt att välja *seyhülislam*, den högst uppsatte formelle

islamiske ämbetsmannen. Denne var i princip tvungen att betrakta sultanens beslut som sin islamiska plikt, något som motverkade traditionen med relativt fria islamiska ledare inom shia-islam. *Şeyhülislam* representerade i princip den sunni-islamiska religiösa vetenskapskåren, men hans makt kunde samtidigt ifrågasättas av andra islamiska ledare. Detta visade sig ofta genom soldaternas och de islamiska studenternas gemensamma protestaktioner mot impopulära *şeyhülislam*er.

År 1610 ökade *ulemas* makt så mycket att den kunde delta i beslutet om att avskeda eller välja sultan⁶⁴. Enligt traditionen behövde tjänstemännen *şeyhülislam*s fatwa för att kunna ta makten från sultanen. Den behövdes också när militären gjorde revolt och ville avlägsna sultanen eller den högste regeringschefen *sadrizam* från sitt ämbete. Av de 21 sultaner som blev av med sin makt under perioden 1612–1922 avskedades 13 genom *şeyhülislamernas* fatwor⁶⁵.

Det islamiskt förpliktande uttalandet fatwa skrevs ofta som svar på de frågor som hade ställts av representanterna för de mäktiga institutionerna, militären eller den civila byråkratin. *Şeyhülislam* skrev ofta att sultanens beslut eller handlande inte stämde med de islamiska rättstraditionerna, sharia⁶⁶. Detta betydde dock inte att *ulema* hade makten att avskeda eller kontrollera sultanen. De kunde inte utfärda fatwor beträffande sultanens avsked när som helst och utan militärens eller den civila byråkratins kännedom och samtycke. *Ulema* påverkades så mycket av de statliga institutionerna att de utfördade fatwor för att ta makten från sultanen även när han var populär hos de islamiska aktörerna för att rädda sin ställning. *Ulema* deltog i statsapparaten, men trots traditionerna i Iran fick de aldrig dela statsmakten. De räknades aldrig som politiska aktörer. På

---

⁶⁴ Palmer, s. 7.

⁶⁵ Palmer, s. 83, 101.

⁶⁶ Palmer, s. 7.

samma sätt som 1697 delade *ulema* då och då *divanens* formella uppdrag att vikariera för sultanen när han var på resa eller krig, men detta hade inte någon politisk betydelse⁶⁷.

Sultanerna kunde dock utföra sina beslut mycket lättare om de hade *ulemas* samtycke. Detta var tydligt när sultanen 1826 gav order om reformerna inom janitsjar-styrkan. Soldaterna gjorde uppror. De förväntade sig att de enligt traditionerna skulle få hjälp av islamiska studenter och folket, men de befann sig vara ensamma eftersom *ulema* stod på sultanens sida. *Ulema* hade belönats av sultanen och behövde inte hindra honom att utföra reformerna. Soldaterna kunde inte fortsätta sin kamp och blev för första gången straffade för sitt uppror.

Ulema kunde också sätta sina spår på de politiska besluten när *divanen* och militären delades upp i olika grupper och fronter med olika uppfattningar genom att förstärka en av grupperna genom sitt handlande. År 1687 ville upprorsmännen inom militären avsätta sultanen. *Ulema* ville dock inte försvaga systemet genom att låta soldaterna döda sultanen. De krävde att militären skulle garantera sultanens liv, innan de hade avsatt honom. *Ulema* gick därefter med på upprorsmännens beslut att avsätta sultanen och valde därefter tillsammans med representanterna för de mäktiga institutionerna, militären och byråkratin, sultanens efterträdare bland de isolerade prinsarna⁶⁸.

Ulema och islamiska aktörer stod ofta på hovets traditionsbundna och konservativa sida. De var alltid rädda att genomförandet av europeiseringen skulle skada de islamiska traditionerna och såg ofta varje form av europeisering som en utveckling av den kristna traditionen. De kunde dock inte hindra sultanernas beslut, särskilt när landet besegrades i krig mot icke-muslimska fiender och när nya reformer behövdes för att höja den militära kapaciteten. De allierade sig dock

---

⁶⁷ Palmer, s. 27.

⁶⁸ Palmer, s. 22.

efter ett tag med de konservativa krafterna inom hovet för att begränsa reformerna och hindra deras utveckling. ”De reformer som började efter Karlowitz-avtalet 1699 med Ryssland och Österrike fortsatte i tre år. Reformerna fick de missnöjda att alliera sig med ulema för att förhindra dem. Den reformvänlige *sadrzamen* riskerade också att straffas för sina reformer, men *şejhülislam* avled 1702 och han räddades från ett eventuellt straff⁶⁹.

Ulemas konservativa ställning ändrades dock när de kände sig svaga, särskilt under moderniseringsarbetet *tanzimat*. År 1826 hindrade deras stöd till sultanen folket att stödja de militära upprorsmännen. Sultanen var fast besluten att utrota janitsjarstyrkan och föra fram sina reformer. Han hade byggt upp ett nära förhållande till *ulema*, samtidigt som han genomförde reformer för att modernisera samhället. Han hade byggt nya moskéer och islamiska skolor och satsat på att reparera heliga gravstenar. Sultanen hade redan de islamiska ledarna vid sin sida när han började kampen mot janitsjarstyrkan. Sultanen hade sannolikt inte klarat av att besegra militärstyrkan om han inte hade kunnat lockat till sig *ulemas* intresse. *Ulema* hade bytt sida från den konservativa till den reformvänliga före kampen mot soldaterna. Detta var en av de viktigaste orsakerna bakom sultanens framgångar i sin kamp mot de konservativa institutionerna⁷⁰.

Trots de sunni-islamiska ulemas deltagande i processen att avsätta sultaner var de ofta lojala mot dem. *Ulema* hade tillräckliga traditioner och förklaringar i sin hanafi-islamiska lära för att se det som sin plikt att vara lydiga gentemot den islamiska centralmakten. Enligt Koranen och den sunni-islamiska traditionen symboliserade den ottomanska maktapparaten den heliga statsmakten. Enligt Koranen och de

---

⁶⁹ Palmer, s. 29.

⁷⁰ Palmer, s. 101-102.

heliga föreskrifterna hade alla muslimer plikt att lyda den heliga makten, den s.k. *ul-ul-amr*. De religiösa argumenten bakom det ottomanska systemet skapade under tiden en bred religiös sympati för ottomanerna. Ulema var också lojal mot centralmakten just när de valde att utfärda ett fatwa mot sultanen. De ville frånta sultanen makten för att förstärka det islamiska ottomanska ledarskapet. De ville förstärka det ottomanska systemet genom sitt beslut och handlande. ”En faktor som gav ottomanerna möjlighet att överleva under flera århundraden som ett imperium var *divanens* och *ulemas* tro på det ottomanska systemet. Den ottomanska regimen utsedd av de islamiska aktörerna var den enda islamiska staten”⁷¹.

Det islamiska etablissemanget spelade så småningom samma roller som andra gamla institutioner i Ottomanska riket. Det religiösa arrangemanget hade i början utgjort en av grunderna för uppkomsten av den gigantiska statsmakten. ”Den islamiska läran och islamiska traditioner heligförklarade den ottomanska maktapparaten”⁷², men den förvandlades under senare tid till ett element som påskyndade Ottomanska rikets sammanfall. *Ulema* hindrade reformplaner som enligt de var en utveckling av icke-islamiska traditioner och hindrade utvecklingsprocessen genom att sprida konservativa tankar som byggde på mysticism, himmelskt öde, förnöjsamhet och lydnad. Därför blev den en av orsakerna till imperiets sammanfall, även om deras roll minskade efter janitsjar-styrkans upplösning 1826.

---

⁷¹ Palmer, s. 35.

⁷² Özüerman, s. 22.

Det långvariga krigstillståndet

Såväl det ständiga krigstillståndet mellan Ottomanska riket och Ryssland som de militära aktionerna av europeiska allianser och länder hade förödande konsekvenser för imperiet. ”Det ottomanska imperiet var i grunden en militär institution”⁷³. Ottomanernas historia utgjordes av en rad på varandra följande krigstider. ”Förutom en 22-årig fredsperiod mellan 1746 och 1768 fick ottomanerna aldrig uppleva en sådan lång period av fred med sina grannländer”⁷⁴. Ottomanerna bildade sitt imperium genom att vinna i krig och ständigt utvidga sina gränser. Imperiets fall började också när de inte klarade av att fortsätta den uppåtgående processen av krig, seger och utvidgning av gränserna.

Krigen fick alltid samma konsekvenser. De följdes ofta av mer fattigdom och brist på mat. Bristerna kompenserades genom förvärvandet av ny mark och insamling av nya skatter i de ockuperade områdena. Från slutet av 1600-talet ändrades dock scenariot. Ottomanerna förlorade i krigen och de fick lämna ifrån sig land och betala skadestånd i stället för att kompensera krigens förluster med nya ockupationer. Konsekvenserna av förlusterna var förödande. Bönder fick skickas ut i krig. Många dödades och lämnade efter sig ett jordbruk utan arbetskraft. Detta var avgörande för nedgången inom ekonomin och tillverkningen av basvaror. Huvudstaden Istanbul låg i centrum för krisen i landet. Krigets offer flydde till storstäderna och framför allt till Istanbul. Flyktingarna utgjorde ett av de viktiga problem som hindrade utvecklingen av det urbana livet. Krigen kostade också mycket pengar. De hindrade staten från att satsa på den ekonomiska infrastrukturen. Befolkningen tvingades också att betala extra

---

⁷³ Shaws, 1977, s. 246–247; Palmer, s. 47.

⁷⁴ Palmer, s. 47.

skatt för att möjliggöra genomförandet av krigen⁷⁵. Detta minskade möjligheterna till utveckling av handeln och hindrade uppkomsten av kapitalbildning och breda borgarklasser. Ottomanerna hade kunnat bygg sitt imperium tack vare den ständiga krigssituationen, men denna förändrade sin karaktär just när de behövde satsa på att åtgärda sina brister och sin stagnation. Kriget förhindrade utvecklingen av samhället på olika ekonomiska, sociala, kulturella och industriella nivåer och fick det föråldrade systemet att kontinuerligt förlora sin styrka, sina resurser och möjligheter. De ständiga krigen bar fröet till systemets sammanbrott inom sig.

Den långvariga krigssituationen fick en ännu mer förödande karaktär i slutet av 1700-talet och framåt. Under denna period minskade krigens kostnader möjligheten att satsa på genomförandet av reformplanerna *islahat och tanzimat*. Förlusterna i kriget fick ottomanerna att gå med på de nya krigsherrarnas krav och sluta avtal som motverkade tillvaron som ett imperium. Den ekonomiska krisen som hade sina rötter i de ständiga kriget fick ottomanerna att låna pengar från imperialistiska institutioner från och med mitten av 1800-talet. Långivarna kunde så småningom bestämma över staten. Därigenom medförde förlust i kriget förlust av rikets politiska och ekonomiska självständighet gentemot de europeiska stormakterna.

Under 1800-talet förvandlades krigssituationen och de ständiga konflikterna med utlandet till en förödande faktor i landets utveckling, just då det ottomanska samhället behövde fred och trygghet för att reformplanerna skulle kunna genomföras. Detta gav rikets regioner i Europa och Afrika möjlighet att kämpa för sin självständighet. Den ottomanska statsmaktens auktoritet minskade och detta skadade stabiliteten och minskade de resurser som kunde ha använts

---

⁷⁵ Palmer, s. 21, 29.

för att driva fram de socioekonomiska och teknologiska reformer som just under denna period behövdes för rikets överlevnad. Krigssituationen förhindrade vidare utvecklingen av de nya samhällsklasser som enligt den europeiska modellen kunde föra fram samhällsutvecklingen framåt.

Krigen visade dessutom ottomanerna deras svaghet och långsammare samhällsutveckling. De förstod tidigt att de saknade de teknologiska landvinningar som européerna använde för sina militära vapen. Deras samhällsorganisation var också svag och otillräcklig. Detta var orsaken till att varje nederlag i krig följdes av en ny våg av reformplaner, men ottomanerna lyckades inte genomföra dessa och inte heller att följa med i förändringarna i Europa och Ryssland. Detta berodde dels på inre konflikter, de strukturella hindren i landet, och dels på att deras försök att reformera sitt samhälle under 1800-talet präglades av de imperialistiska makternas hegemoni och kontroll. Ottomanerna ville genomföra förändringar i de samhällsinstitutioner som redan hade ockuperats av stormakternas kapital, politiska inflytande och militära makt.

Nationella, etniska och religiösa konflikter

Ottomanska riket var för stort och innefattade också flera olika religiösa, nationella och etniska grupper. Muslimer, kristna och judar utgjorde de centrala religiösa grupperna, men detta var endast toppen av ett isberg. Var och en av dessa grupperingar indelades i olika trossamfund och olika etnisk-religiösa grupper. Sultanen var tvungen att bygga sin makt på balansen mellan dessa olika etniska, religiösa och nationella grupper. Han räknades dock som de stora islamiska kalifernas efterträdare och hade en helig plikt att bevaka de heliga platserna, däribland Mecka. Detta gav honom stor makt och

legitimitet. Men samtidigt som sultanen representerade de muslimska intressena i sitt rike kunde han inte bortse från att olika kristna grupper utgjorde majoriteten i stora delar av riket. Kristna minoriteter hade också stort inflytande på samhällslivet i Istanbul. Den tveeggade verklighet som i sin tur hindrade den islamiska centralmakten från att skapa en långvarig gemenskap och lojalitet fick den ottomanska centralmakten att vara vaksam på balansen mellan de olika intressena i sitt rike. Till exempel skapade sultanernas beslut att ge muslimer och turkar större möjligheter missnöje bland icke-muslimer och icke-turkar, medan deras erkännande av medborgerlig jämlikhet år 1839 och 1865 mötte skarpa protester och reaktioner från muslimer och turkar. Detta gjorde också att balansen mellan olika etniska, religiösa och nationella grupper var en källa till ständiga kriser och konflikter i riket. Konflikterna hotade stabiliteten i grunden, särskilt eftersom dåtidens kommunikation mellan olika regioner och centralmakten var begränsad och ofta avbruten.

Eftersom ottomanerna i grunden representerade den heliga islamiska statsmakten, hade muslimerna större intresse av att acceptera den islamiska centralmakten än icke-muslimerna. Detta visades i egyptiernas kamp för självständighet under 1800-talet. Egyptierna kunde få sultanen att erkänna deras självständighet under första hälften av 1800-talet, men de ändrade sig och återvände som sultanens medhjälpare när Abdülhamit II (1876–1909) återtog sin gamla roll som den islamiske kalifen. ”Samma religiösa lojalitet visades av araberna även under den period som engelsmännen erbjöd dem möjlighet att göra sig oavhängiga från sultanen”⁷⁶.

Känslorna hos icke-muslimer var tvärtemot fientliga. De icke-muslimska länder och regioner som hade förlorat sin självständighet kände sig aldrig som en del av den islamiska makten. De betraktade sig som ockuperade nationer och

---

⁷⁶ Busch, s. 187-188; Palmer, s. 230.

regioner. Detta gjorde också att Ottomanska riket i grunden var splittrat i olika delar. Många minoriteter som kände sig utanför den ottomanska makten försökte under senare tid utnyttja möjligheterna till befrielse. De olika religiösa, etniska och nationalistiska rörelserna på Balkan var ett tecken på den allmänna splittringen i riket.

Fatih Sultan Mehmet (1444–1481) hade efter ockupationen av Istanbul erkänt de ortodoxa kristna medborgarnas nationella rättigheter, men detta innebar också enskilda lagar som bara gällde de erkända religionerna, kristendom och judendom. Kristna skulle betala en extra skatt och fick inte påverka muslimer att konvertera till kristendom. De skulle inte hänga sina religiösa bilder på offentliga platser och fick varken rida eller bära vapen. De hade dock rätten att utöva sin religion. Deras ledarskikt fick leva och göra sin religiösa plikt. Deras ledare fick också höga positioner inom den teokratiska hierarkin i landet och huvudstaden. ”Under 1500-talet kunde ingen stat i Europa konkurrera med det ottomanska samhället vad gällde den religiösa friheten för minoriteterna”⁷⁷. De kommande sultanerna samarbetade med den ortodoxa minoriteten i Istanbul i olika sammanhang. Samarbetet var så nära att den ortodoxa kyrkan på 1710-talet hjälpte sultanen att vinna över katolikerna och den s.k. heliga alliansen i Grekland. De ortodoxa ville nämligen stoppa katolikernas försök att få ortodoxa kristna att konvertera till den romersk-katolska kyrkan⁷⁸.

De religiösa minoriteterna fick under 1800-talets förändringar större möjligheter i olika religiösa, kulturella, ekonomiska och sociala sammanhang. De kristna barn som enligt traditionen skulle lämnas till militäranläggningen för att utbildas till muslimska janitsjar-soldater fick även höga militära

---

⁷⁷ Palmer, s. 51.

⁷⁸ Palmer, s. 31, 33.

tjänster. Kristna kunde räknas som jämlika medborgare från och med 1839, men detta kunde inte ändra deras känsla av att leva under en främmande islamisk hegemoni och makt. Känslan liksom de kulturella skillnaderna byggde grunden för en ständig konflikt mellan centralmakten och minoriteterna i riket.

År 1683 fördes ett ”heligt krig” av européerna mot ottomanerna och deras försök att ockupera Wien i hjärtat av Europa. År 1684 upprättade katolska kristna den heliga alliansen mot ottomanernas försök att utvidga sina gränser. Alliansen förde ett 35-årigt krig mot ottomanernas auktoritet i den europeiska delen av riket⁷⁹. Det långa kriget väckte i sin tur religiösa och nationella känslor på Balkan. Detta blev också grunden för européernas inblandning i minoritetsfrågan i Ottomanska riket.

År 1699 måste ottomanerna genom avtal med Österrike erkänna katolikernas rätt att utöva sin religion utan något hinder⁸⁰. Ryssarna var också bland de första som såg sig som sina slaviska bröders och den ortodoxa kyrkans befriare. Från och med början av 1700-talet var de kristna ortodoxa minoriteternas rätt att utöva sin religion ett av de krav som ryssarna gång på gång ställde i fredsavtalen. De ville samtidigt ge de slaviska och kristna folken på Balkan möjlighet att få sin oavhängighet från sultanen. ”Ryssland fick enligt fredsavtalet 1774 sultanen att garantera tryggheten inte bara för ortodoxa utan för alla kristna i riket”⁸¹.

De kommande krigen i Europa liksom upplösningen av vissa stater och uppkomsten av andra bidrog också till uppväckandet av etniska, nationella och religiösa känslor på Balkan. En ny

---

⁷⁹ Kinross, s. 349; Palmer, s. 19–20.

⁸⁰ Palmer, s. 28.

⁸¹ Palmer, s. 51.

identitet uppstod, samtidigt som dessa frågor fick ännu större betydelse under den franska revolutionen. Dess historiska händelser i Europa gav folkets roll och kamp en större betydelse än tidigare. Ottomanernas nederlag gentemot stormakterna liksom minskningen av den ottomanska centralmaktens auktoritet gav också de lokala aktörerna i Ottomanska riket möjligheter att utnyttja situationen till sin fördel. Detta ökade instabiliteten i det vidsträckta riket från början av 1800-talet, särskilt när sådana frågor administrerades och handlades långt bort från händelserna i den ottomanska huvudstaden.

De europeiska imperialisterna var också framstående i att använda etniska och religiösa konflikter för att bygga upp sina imperier. Ottomanska riket var inte bara intressant av ekonomiska och politiska skäl. Det stora riket sågs samtidigt som en bro mellan de europeiska och orientaliska länderna. Kontrollen av Ottomanska riket kunde öppna vägen för européernas imperialistiska utvidgning i öst. Detta ledde till att de europeiska länderna underblåste de kristna folkens nationella och religiösa känslor för att bana väg för sin utvidgning österut. De etnisk-religiösa konflikterna gav de imperialistiska länderna stora vinster, både när de olika gruppernas kamp och olydnad minskade den ottomanska centralmaktens auktoritet och när nationer och regioner så småningom fick sin självständighet. De stora länderna försökte spela förmyndare för en viss grupp och ett visst trossamfund.

England hade nära band med katolikerna i Ottomanska riket och satsade på arabernas kamp för självständighet. Frankrike uppmuntrade inte bara egyptierna utan också de wahhabitiska grupperna i Syrien att vända ryggen åt centralmakten⁸². Ryssarna såg sig som förmyndare för ortodoxa och slaviska nationer och minoriteter. De blandade sig i armeniska rörelser i nordöstra riket och Kaukasien. Tyskarna sökte nära kontakter

---

⁸² Palmer, s. 70, 76.

med minoriteterna i Mesopotamien, medan grekerna tog kontrollen över Medelhavsområdet.

Stormakternas inblandning ändrade den tidigare balansen mellan de olika maktfaktorerna i riket. Detta medförde att minoriteternas kamp för autonomi och självständighet inleddes och utvecklades parallellt med européernas utvidgning och inflytande i området. Minoritetsfrågan diskuterades gång på gång i olika sammanhang och sågs från början av 1800-talet som ett kontinuerligt diskussionsämne mellan stormakterna och Ottomanska riket. Stormakterna använde också ofta minoriteternas kamp som förvärdning för att få den ottomanska centralmakten att gå med på deras villkor.

År 1805 började ryssarna än en gång understödja upproret bland ortodoxa kristna i den europeiska delen av Ottomanska riket. De underblåste den nationalistiska och religiösa känslan i området och hjälpte också de nationalistiska grupperna att föra kampen för sin självständighet och mot den ottomanska makten⁸³.

Fransmännen påbörjade sitt nya imperium i slutet av 1700- och början av 1800-talet genom att ockupera Egypten. Mehmet Ali Pascha, sultanens lokale regeringschef, fick i uppdrag att försvara Egypten mot Napoleons invasion 1798, men han valde så småningom att alliera sig med fransmännen gentemot den ottomanska centralmakten för att skapa en självständig egyptisk stat. Egyptierna var under senare tid en mäktig fiende gentemot den ottomanska centralmaktens auktoritet. De ockuperade under kommande tider andra muslimska regioner, däribland Sudan, Syrien och Palestina, samt vann kriget mot sultanen 1839 och hotade huvudstaden Istanbul. År 1841 fick de sultanen att gå med på kravet att erkänna Egyptens självständighet och Mehmet Ali Pascha som Egyptens kung⁸⁴.

---

⁸³ Palmer, s. 69.

⁸⁴ Nateg, 1990, s.133; Palmer, s. 91–92, 111, 114.

Engelsmännen utnyttjade sin nya ställning genom att övertyga sultanen att om se de ortodoxa kristna minoriteterna i Istanbul som ryssarnas sympatisörer och spioner. Engelsmännens rapport om den ortodoxa kyrkans samröre med Ryssland och om dess eventuella aktioner mot regeringen ökade sultanens misstankar mot den ortodoxa kyrkan i huvudstaden. De ottomanska styrkorna attackerade 1821 den ortodoxa kyrkan i Istanbul och avrättade ärkebiskopen. Detta ledde till ett brett missnöje bland ortodoxa kristna som utgjorde en fjärdedel av hela befolkningen i Ottomanska riket⁸⁵. Wahhabiterna på arabiska halvön gjorde uppror 1823. Deras uppror kontrollerades av ottomanerna och sultanen fick tillbaka sin tidigare politiska och religiösa makt i de heliga områdena⁸⁶. Under senare tid omorganiserade engelsmännen arabernas kamp för att skapa ett nytt centrum för den islamiska makten i arabländerna. Engelsmännen, särskilt många inom torypartiet, uppmuntrade också under 1827 uppkomsten av turkfientliga känslor i Grekland. Detta berodde framför allt på att turkarnas närvaro i området hindrade engelsmännen från att kontrollera handeln i hela Medelhavet⁸⁷.

Ryssarna besegrade ännu en gång ottomanerna under kriget 1828–1829. Under fredsavtalet försökte de agera som sina slaviska och serbiska bröders representant och få sultanen att erkänna deras lika rättigheter⁸⁸.

År 1830 samlades representanter för stormakterna Ryssland, England och Frankrike i London för att diskutera minoritetsfrågan på Balkan. De utfärdade en deklARATION som krävde självständighet för Grekland. De behövde inte längre bjuda in ottomanernas representant eller införskaffa ottomanernas

---

⁸⁵ Palmer, s. 96.

⁸⁶ Palmer, s. 98–99.

⁸⁷ Palmer, s. 106.

⁸⁸ Palmer, s. 109, 156.

samtycke⁸⁹. Grekerna fick sin självständighet parallellt med Adrianopel-avtalet som slöts mellan Ryssland och Ottomanska riket efter ryssarnas seger i kriget. Enligt Berlinavtalet 1830 som slöts efter ottomanernas förödande nederlag gentemot Ryssland fick Rumänien, Karadag, Serbien och Bulgarien möjlighet att ta ett stort steg mot autonomi. Processen bäddade således för deras självständighet under kommande tider⁹⁰.

Under 1831-1838 beräknades den manliga befolkningen i Rumelien och Anatolien uppgå till en och en halv miljon respektive två miljoner. I Rumelien var antalet manliga icke-muslimska personer en miljon varav 800 000 kristna och i Anatolien beräknades de manliga icke-muslimerna vara 500 000, varav 400 000 var kristna. Detta visar vilket stort utrymme de religiösa minoriteterna hade i Ottomanska riket⁹¹.

Under senare decennier upprättade stormakterna nya intressegrupper och satsade allt mer på rörelserna inom de religiösa och etniska grupperna för att få sin del av kakan. Ryssarna satsade på ortodoxa kristna, judar, armenier och olika protestantiska grupper, medan fransmännen organiserade katolikerna, kopterna och egyptierna. Frankrike och Österrike stödde också grekernas nya ställning⁹². Ryssarna utnyttjade ottomanernas ekonomiska kris 1875 och satsade på sin etnisk-religiösa plan för Balkan. Den panslaviska propagandan fick de kristna att göra uppror och kräva självständighet⁹³.

År 1876 ökade stormakternas inflytande och deras inblandning i minoritetsfrågan så mycket att deras representanter samlades i Istanbul för att komma överens om Bosnien-Hercegovina,

---

⁸⁹ Palmer, s. 110.

⁹⁰ Palmer, s. 183.

⁹¹ Akşin, s. 117.

⁹² Shaw, 1977, s. 110–112; Palmer, s. 126, 132.

⁹³ Palmer, s. 156.

dvs. en del av ottomanernas territorium, utan deras samtycke⁹⁴. Fredsavtalet 1878 med ryssarna var en stor seger för den panslaviska politiken på Balkan. Enligt avtalet tvingades ottomanerna nämligen acceptera oavhängighet för Rumänien, Serbien, Karadag och Bulgarien. Därmed blev ryssarna befrielsehjältar i hela Balkanområdet⁹⁵.

Från slutet av 1800-talet lyckades engelsmännen utveckla sitt övertag i Persiska viken. Genom engelsmännens hegemoni i området fick de allierade araberna möjlighet att känna sig som suveräna stater. De behöll samtidigt det gamla formella bandet med ottomanerna⁹⁶. Arabmirerna bytte sedan sultanens auktoritet mot de nya stormakternas, Englands och Frankrikes. Upptäckten av råolja påskyndade i början av 1900-talet självständighetsförklaringar i området. Stormakterna, däribland England, byggde sitt moderna imperialistiska välde bl.a. på de etnisk-religiösa oppositionella gruppernas kamp i oljeområdena i arabländerna och Mesopotamien.

Alla dessa händelser visade att det mångkulturella ottomanska samhället hade sin framtida splittring inom sig, men den tog med fart de imperialistiska ländernas övertag och inflytande. Det nära bandet mellan minoriteterna och stormakterna gjorde att sprickorna mellan dessa grupper och den ottomanska centralmakten blev allt djupare parallellt med utvecklingen av västvärldens inflytande och reformer i området. Centralmakten misslyckades nu med att skapa och behålla den relativt obefintliga men nödvändiga solidariteten i landet. Den förlorade till och med sin tidigare legitimitet bland den muslimska befolkningen i avlägsna och icke-turkiska regioner. Därför förvandlades de religiösa, etniska och nationella

---

⁹⁴ Palmer, s. 162.

⁹⁵ Palmer, s. 172.

⁹⁶ Palmer, s. 230.

grupperna till en av de grundläggande orsakerna till det ottomanska imperiets nederlag och sammanbrott.

Imperialisternas övertag gynnade minoritetsgrupperna, i synnerhet de kristna vid återtagandet av den ekonomiska makten i huvudstaden och andra viktiga delar i riket. Minoriteterna utnyttjade både reformplanerna och de kristna imperialisternas ökade inflytande över landets ekonomi. Enligt reformarbetet *tanzimat* 1839 fick de icke-muslimska medborgarna samma rättigheter som de muslimska⁹⁷. Året därpå accepterade den iranske shahen också jämlikheten mellan muslimska och icke-muslimska medborgare⁹⁸.

Turkarna i Ottomanska riket sysslade sedan gammalt framför allt med jordbruk och militärtjänstgöring. Minoriteter som armenier, greker och bulgarer satsade i stället på handel. De kristna minoriteterna spelade sedan gammalt rollen som de europeiska ländernas kulturella och ekonomiska konsulter, i synnerhet sedan kristna européer hade skaffat inflytelserika positioner i riket⁹⁹. Detta gjorde att både stormakternas inflytande och genomförandet av den europeiskt orienterade moderniseringen ökade minoriteternas inflytande och gav dem möjlighet att ta upp en stor del av nyckelpositionerna inom rikets ekonomi.

I mitten av 1800-talet var 130 i en grupp på 153 viktiga affärsmän i landet armenier och andra minoriteter. Bara 23 personer var turkar. Antalet armenier som sysslade med bankverksamhet var 32 av 37. Iranierna i Turkiet var i vissa områden också mer framgångsrika och aktivare än turkarna. De hade erhållit ensamrätten på handel med mattor, juveler och

---

⁹⁷ Akşin, s. 123; Nateg, 1990, s. 140–141.

⁹⁸ Nateg, 1990, s. 141.

⁹⁹ Nateg, 1990, s. 134.

porslin¹⁰⁰. Grekerna i Istanbul sysslade sedan gammalt med affärer. De lyckades därigenom bli en del av den styrande aristokratin inom affärssamhället. Det var bara affärsmännen i Venedig som kunde konkurrera med dem i Istanbul och dess närområde¹⁰¹. Processen nådde sin kulmen på 1910-talet, då en stor del av den nya borgerliga samhällsklassen i Istanbul utgjordes av minoriteter och också utländska medborgare.

Avtalen om kapitulation och koncession

Trots imperiets väldiga storlek hade Ottomanska riket en svag ekonomi och ett föråldrat ekonomiskt system. Ottomanerna byggde från början sitt imperium på jordbruk och krig. De kunde inte sköta handeln och klarade inte heller av att utveckla nya marknader. Ottomanerna byggde sitt imperium över tre kontinenter, Afrika, Asien och Europa. De hade kontroll över viktiga hamnstäder vid flera hav och sjöar från Stilla havet och Persiska viken till Svarta havet och Medelhavet. De hade alla möjligheter att utveckla handeln mellan sina regioner i olika länder och på olika kontinenter, men de lyckades aldrig med detta. Misslyckandet gav utländska medborgare tillfälle att utnyttja resurserna. De tog vanligen ut sina vinster ur riket, vilket var en av orsakerna till ottomanernas misslyckande vad gällde kapitalbildning och ekonomisk utveckling.

Misslyckandet inträffade också på grund av den liberala ekonomiska politik som ottomanerna enligt den ursprungliga islamiska handelstraditionen förde i riket. De höll ofta dörrarna öppna för utländska affärsmän och välkomnade utländska intressen att ta kontroll över handel och marknader i det ottomanska territoriet utan att betänka att ”de stora fiskarna skulle äta de mindre på det öppna havet”. Den liberala

---

¹⁰⁰ Nateg, 1990, s. 141.

¹⁰¹ Palmer, s. 31.

ekonomiska grundtanken förstörde ottomanernas redan svaga ekonomiska grunder och ledde dem till bankrutt, särskilt när de imperialistiska makterna började ockupera och monopolisera marknaden och handeln i olika delar av riket. Detta gav européerna möjlighet att grundlägga sin långvariga kontroll över rikets ekonomi. De kunde därmed institutionalisera sin kontroll och omorganisera och behålla sin exploatering även efter den ottomanska tiden.

Fransmännen var 1536 de första som slöt ett avtal om rätten att pröva sina medborgares brott i det egna landet. Engelsmän och holländare fick samma förmån efter drygt 70 år, dvs. 1613¹⁰².

De ekonomiska koncessionerna började också tidigt under 1600-talet. De ekonomiska avtalen med européerna gav ofta europeiska medborgare förmåner vad gällde betalning av skatt och tullavgifter. Detta gav både utländska medborgare och inhemska affärsmän från minoritetsgrupperna möjlighet att småningom ta handelsmarknaden i riket i besittning¹⁰³.

Österrike var 1699 det första land som slöt ett avtal med ottomanerna om den ekonomiska koncessionen. Enligt avtalet fick österrikiska affärsmän rätten att bedriva handel inom det ottomanska territoriet utan att behöva betala de reglerade avgifterna¹⁰⁴. I början av 1700-talet försökte ottomanerna också komma i kontakt med europeiska länder för att utveckla sin handel. De skickade ut ambassadörer till Europa, 1719 till Wien, 1720–1721 till Paris och 1722–1723 till Moskva, bl.a. för att diskutera handeln i området. De var redo att ge utländska medborgare ekonomiska koncessioner och extra möjligheter att göra affärer på det ottomanska territoriet¹⁰⁵.

---

¹⁰² Durants, VII, s. 618.

¹⁰³ Palmer, s. 7–8.

¹⁰⁴ Palmer, s. 28.

¹⁰⁵ Lewis, s. 45–46; Palmer, s. 37.

Under denna period hade det ottomanska imperiet en splittrad inre marknad. De flesta av förbindelserna mellan de afrikanska, asiatiska och europeiska delarna var stängda, särskilt på grund av att vägar var obrukbara och stod under banditers kontroll. Lokala regeringar och hövdingar monopoliserade också de lokala produkterna och fick ofta affärsmännen att betala höga skatter. Ottomanerna hade kunnat skapa stora framgångar inom handeln om de hade förmått binda ihop de inre marknaderna. I stället sökte de hjälp i andra länder för att ta upp handeln i vissa områden inom riket. De gav lättvindigt utlänningarna ekonomiska fördelar och hjälpte dem att kontrollera deras marknader. Ottomanerna hade förmodligen ingen insikt om den ekonomiska kontrollen och de förödande konsekvenserna av att ge utländska medborgare ekonomiska rättigheter och förmåner.

Ryssarna ökade sin ekonomiska kapacitet parallellt med omorganiseringen av militären. De besegrade ottomanerna under kriget 1767–1774 och fick ottomanerna att gå med på ett nytt fredsavtal, Küçük Kaynarca-avtalet 1774. Avtalet fick ottomanerna att lämna sitt territorium norr om Svarta havet. De hade tidigare tvingats att träda mark när landet besegrades, men avtalet gav också ryssarna möjlighet att ta kontroll över handeln i Ottomanska riket. Ryssarna fick handla fritt vid Svarta havet och fri passage i Bosporen. De fick också rätt att utveckla sin handel i södra Europa och vid Medelhavet¹⁰⁶. Ryssarna utökade därefter sina ekonomiska fördelar och fick olika koncessioner på det ottomanska territoriet. Ett nytt avtal gav 1792 ryssarna nya områden norr om Svarta havet, varpå den ryska hamnstaden Odessa som började byggas 1794 blev centrum för handeln i området på ottomanernas bekostnad¹⁰⁷.

Kring sekelskiftet 1800 slöt ottomanerna flera ekonomiska

---

¹⁰⁶ Palmer, s. 50.

¹⁰⁷ Shaw, 1971, s. 64–68; Palmer, s. 58.

avtal med de nya makterna i Europa. De gav imperialisterna olika koncessioner och fördelar inom deras intresseområden. Avtalet med ett land följdes ofta av utfärdande av särskilda rättigheter för andra länder. Således stod inte bara den ottomanska krigsmakten under de europeiska stormakternas kontroll i slutet av 1700-talet. Ottomanska riket omringades också ekonomiskt av de nya imperialistiska makterna under samma period och framåt.

Under 1800-talet fick de ekonomiska koncessionerna en ännu större betydelse och förvandlades så småningom till en källa till konflikt mellan stormakterna. Konflikterna gav dock inte ottomanerna möjlighet att höja sin ekonomiska kapacitet utan ökade stormakternas ekonomiska inflytande i riket. Den ekonomiska kontrollen fördjupades under kommande tider och det ekonomiska misslyckandet och dess tragiska konsekvenser förvandlades i synnerhet från mitten av 1800-talet till en av de viktigaste orsakerna till det ottomanska systemets undergång.

En ny centralmakt och stormakternas kontroll i Iran

Redan i början av 1700-talet upplöstes centralmakten i Iran. Nadir Shah Afshar (1736–1747), grundaren av Afshar-dynastin, försökte återskapa Safavi-dynastins gyllene tid under 1600-talet men blev den siste av alla de mäktiga persiska shaherna under landets storhetstid. Nadir Shah besegrade under sin korta tid vid makten sina fiender i Iran och fick ledarna för de mäktiga nomaderna att lyda honom. Han invaderade också Indien och den sydvästra delen av Ottomanska riket. ”Han fick 1738–1739 den indiske ledaren att lyda under honom och betala skatt. Han kontrollerade de shia-islamiska aktörerna och fick dem att överge de hårdföra anti-sunni-islamiska traditionerna för att de skulle kunna få mottagas som trogna muslimer vid pilgrimsfärden till Mecka”¹⁰⁸. Nadir Shah var på god väg att skapa en ny era i den iranska historien, men hans extrema envælde och grymma straffregler fick den missnöjda omgivningen att döda honom just när han var på väg att attackera de anfalla ryssarna i Georgien¹⁰⁹. Trots att sammanbrottet av det iranska systemet hade börjat under Safavi-dynastins senare tid i slutet av 1600-talet inträffade det permanenta sammanbrott 1747, då Nadir Shah dödades. Därmed förlorade landet sin sista möjlighet att organisera en ny mäktig centralmakt, innan det omringades av kolonialmakterna Ryssland och England.

Efter Nadir Shah började ledare för olika nomadgrupper att bekämpa varandra. Landet hamnade i en svår situation med inbördeskrig och plundringar. Städerna och allt som hörde till det urbana livet förstördes. Landet delades åter i mindre,

---

¹⁰⁸ Mokhber, s. 221–226.

¹⁰⁹ Varahram, s. 36; Mokhber, s. 221–222.

tillfälliga stater och hamnade utanför förändringsprocessen i området, dvs. såväl förändringarna i Ryssland som i Indien och Ottomanska riket. Irans grannar utnyttjade situationen och ockuperade iranska territorier. Ryssarna ockuperade Georgien och ottomanerna de västra och södra delarna. De tragiska händelserna fortsatte ända fram till uppkomsten av Qadjar-dynastin som fick makten under 1780-talet. Qadjarerna försökte ena det sönderfallande landet under sin centralmakt. De regerade landet under drygt 140 år fram till 1925.

Aga Mohammad Khan, den första Qadjar-shahen, kröntes 1785¹¹⁰ i Teheran, som för första gången utsågs till Irans huvudstad¹¹¹. Han besegrade ryssarna i Georgien och tog tillbaka huvudstaden Tbilisi. Detta var sista gången som iranska trupper besegrade ryssarna. Aga Mohammad Khan dödades dock år 1798, när han var på god väg att driva bort de ryska ockupanterna från sitt territorium i Georgien¹¹². Efter hans död fick brorsonen, Fathali Shah, makten och regerade landet i 40 år. Hela hans liksom hans arvtagares tid under resten av 1800-talet ägnades åt att institutionalisera statsmakten och renovera de gamla sönderfallande samhällsinstitutionerna i landet.

Qadjar-shaherna ärvde inga direkta statstraditioner och samhällsinstitutioner. De kom till makten i ett land som under drygt ett sekel hade befunnits sig i inbördeskrig och kaos och kunde därför inte överta någon fungerande statsmakt. Den senaste centralmakt som hade haft kontroll över hela landet tillhörde som sagt Safavi-dynastin (1502–1734). Safavi-dynastin hade börjat förlora sin makt redan i slutet av 1600-talet och ärvdes efter Nadirs Shahs död av tillfälliga lokala stater. Safavi-dynastins traditioner och samhällsorganisationer överlevde därefter inom de lokala och tillfälliga staterna.

---

¹¹⁰ Han kröntes officiellt i Teheran 1794.

¹¹¹ Saidniya, 1997, s. 12-14.

¹¹² Varahram, s. 49.

Därför försökte qadjarerna återskapa de samhällsinstitutioner som ursprungligen tillhörde en dynasti som hade försvunnit från makten långt innan deras maktövertagande.

Qadjarerna lyckades inte omstrukturera centralmakten. De hann inte heller återskapa de gamla samhällsinstitutionerna. Deras försök att upprätta en ny ordning i landet ägde nämligen rum parallellt med de främmande imperialistiska makternas ökande inflytande i området. Omstruktureringen kontrollerades lätt av kolonialmakterna och qadjarerna hamnade i stormakternas maktsfär.

Dessutom hade dessa institutioner och traditioner sina rötter i landets långa historia. De var för gamla och svarade inte mot den nya tidens behov. Qadjarerna upptäckte i början av sin epok att de gamla institutioner som de hade fått genom lokala statsmakter behövde förnyas. Militärens situation åskådliggör detta. Medel, teknologi och organisering var för gamla, och detta gjorde att de under de första kontakterna i början av 1800-talet befann sig vara maktlösa gentemot stormakten Ryssland. De fann att de bara kunde stå på egna ben om de fick hjälp med att förnya sitt militära system. De försökte få hjälp av européerna, men hamnade därmed under fransmännens och därefter engelsmännens och ryssarnas koloniala kontroll.

Iranierna befann sig i en ond cirkel. De kunde inte nöja sig med de gamla institutioner som inte svarade mot deras behov. De såg det som ett historiskt öde att söka stöd från de mäktiga makterna i Europa, men deras försök fick dem att sjunka ännu djupare i det koloniala träsket.

Dessutom hade Safavi-dynastin levt i en helt annan situation när det gällde förhållandet till européer. Iranierna fick under den mäktigaste Safavi-shahen Shah Abbas möjlighet att av några engelska äventyrare lära sig gjuta artilleri. De lyckades därigenom tvinga de portugisiska ockupanterna att lämna de ockuperade öarna vid Persiska viken. Nu var allting annorlunda. Engelsmännen ville behålla Indien under kolonial

kontroll. De såg det som fördelaktigt att frysa förändringarna i grannlandet Iran. Ryssland hade också förvandlats till en mäktig ärkefiende och delade engelsmännens intresse av att stoppa uppbyggandet av Iran. Dessa länders förödande överenskommelse, liksom iraniernas långsammare samhällsutveckling, fick landet att hamna i skärningspunkten mellan olika koloniala intressen.

Iranierna upptäckte sin svaga samhällsutveckling först då de fick möjlighet att jämföra sitt samhälle med européernas. Då stod de redan under stormakternas kontroll. Därför fick de inte möjlighet att hantera sin historiska brist utan tvingades acceptera stormakternas inflytande och kontroll. De kunde under första hälften av 1800-talet inte annat än att gå med på ryssarnas och engelsmännens påtvingade fredsavtal som erkände stormakternas kontroll och inflytande.

Således fick det iranska systemets sammanbrott en ny fart när liksom det ottomanska landet kontrollerades av stormakterna vid ingången till 1800-talet. Händelserna i Iran skilde sig emellertid från den typiska processen i Ottomanska riket. Det iranska sammanbrottet hade nämligen börjat långt innan nära kontakterna med de europeiska stormakterna. Iranierna ville komma ur en situation av sönderfall och ville bygga upp en ny nationell centralmakt och nya samhällsorganisationer när de fick nära kontakter med de koloniala stormakterna, men stormakternas koloniala strävanden hindrade deras omorganiseringsförsök.

Det är dock väsentligt att häva att iranierna skulle ha lyckats med omorganiseringen och utvecklingen av samhället om de inte hade haft nära kontakter med stormakterna i början av 1800-talet, men det finns goda skäl att tro att de skulle ha lyckats mycket bättre om stormakterna inte hade velat frysa förändringarna i Iran under hela seklet.

Napoleons ockupationen av Egypten och hans planer på att

tillsammans med Ryssland attackera engelsmännen i Indien via Iran ökade intresset för Iran i slutet av 1700-talet. Iranierna vägrade att blanda sig i européernas konflikt och krig och gick inte med på deras förslag att låta dem förflytta sina trupper genom Iran. Planerna förändrades också efter en kort tid på grund av den politisk-militära förändringen i Europa.

År 1801 utnyttjade Ryssland den politiska instabiliteten i Iran och fogade det ockuperade området i Georgien till sitt territorium. Qadjar-regimen i Iran protesterade mot ockupationen, men kunde inte förmå ryssarna att ändra sitt beslut. De behövde nämligen använda sig av militärmakt för att få de ryska ockupanterna att lämna landet, men saknade ett tvingande maktspråk. Ryssland utnyttjade landets situation och ockuperade 1805 de iranska städerna i Kaukasien och Azerbajdzjan, däribland Darband och den regionala huvudstaden Baku¹¹³. Ryssarna nöjde sig inte med detta utan fortsatte att utveckla sin ockupation genom att invadera Iran från norr. Qadjar-shahen som ansåg sina trupper vara otillräckliga försökte få hjälp av europeiska stormakter för att förhindra invasionen.

England och dess East India Company hade länge varit Indiens enda härskare. Koloniseringen av Indien hade gjort Iran till granne med det nya mäktiga europeiska imperiet i området. Granntillvaron med engelsmännen började prägla händelserna i närliggande områden, däribland Irans relationer med sina grannländer. Iranierna vände sig till den mäktiga grannen, men engelsmännen vägrade att hjälpa dem att befria sitt ockuperade territorium. Iranierna vände sig då till Frankrike som i sin tur krävde av de både muslimska imperierna, Iran och Ottomanska riket, att de skulle föra krig mot Ryssland. Fransmännen slöt ett avtal med iranierna för att hjälpa dem att stoppa de ryska ockupanterna i norr. Iranierna uppmuntrades också att slåss mot ryssarna med

---

¹¹³ Varahram, s. 52, 209–210.

fransmännens löfte om att ge dem nya vapen, men Napoleon slöt inom kort ett avtal med Ryssland utan att bry sig om iranierna och avtalet med dem. Ottomanernas konflikt med Ryssland nämndes i avtalet, men iraniernas hade fallit bort. Iranierna blev besvikna och vände sig igen till engelsmännen i Indien och slöt därefter också ett avtal med dem. Avtalet hindrade dock inte ryssarna från att utvidga sina ockuperade områden i norra Iran. År 1813 tvingades Iran slutligen efter ett sju-årigt misslyckat krig gå med på ett ensidigt fredsavtal, det s.k. Golestan-avtalet med Ryssland. Enligt avtalet erkände den iranska regimen Rysslands ockupation i Georgien, Azerbajdzjan, Armenien och Kaukasien¹¹⁴.

Det andra kriget med Ryssland inträffade 1825–26. Ryssland besegrade åter de iranska trupperna och tvingade dem att underteckna ännu ett ensidigt fredsavtal, Turkmenchay-avtalet, år 1828. Enligt det nya avtalet förlorade iranierna resten av Armenien och hela norra Azerbajdzjan. De förlorade också sina rättigheter vid Kaspiska havet. Ryssland fick ett krigsskadestånd och vissa affärsförmåner som utgjorde grunden för landets kommande avgörande inflytande och kontroll över den iranska regimen fram till revolutionen i Ryssland 1917¹¹⁵.

Den tredje shahen av Qadjar-dynastin fick makten efter sin fars död 1834 och regerade landet till mitten av 1800-talet. Han erkände ryssarnas makt och inflytande i området och fick hjälp av Ryssland med att ta tillbaka makten i rikets gamla territorium i Turkmenistan och Afghanistan. Därmed stod han öga mot öga med England och dess intressen i Afghanistan. Engelsmännen besvarade iraniernas försök att ta makten i dessa regioner med att ockupera de iranska öarna i Persiska viken. Shahen misslyckades också med att återta staden Herat

---

¹¹⁴ Varahram, s. 53, 209.

¹¹⁵ Varahram, s. 54, 210.

och med att kontrollera turkmenerna. Som gengäld för engelsmännens tillbakadragande från det iranska territoriet i Persiska viken fick iranierna slutligen återkalla sina trupper i Afghanistan. Iran slöt ytterligare ett handelsavtal med England för att kompensera engelsmännens tillbakadragande från det iranska området. Avtalet var en bekräftelse på Englands totala kontroll över landet.

Således måste Iran flera år innan 1800-talets mitt acceptera de två stormakternas inflytande i landet. År 1834 slöt Ryssland och England ett avtal som garanterade Irans självständighet. År 1838 bekräftades detta ännu en gång¹¹⁶. Avtalen betydde samtidigt att Iran därefter skulle regeras i enlighet med dessa länders vilja. De båda stormakterna var eniga om att landet skulle utnyttjas för deras ekonomiska och politiska intressens skull. De var likaså eniga om att den iranska sociala och ekonomiska strukturen inte skulle förnyas och om att Iran inte skulle utvecklas till ett självständigt industriland. Deras vinning i området krävde nämligen ett grannland som styrdes av en svag och i beroendeställning centralmakt.

Tsarregimen i Ryssland såg alltid Iran som sitt intresseområde och påverkade alla förändringar i syfte att behålla området under sin kontroll. Man var emot varje form av samhällsförändring och ville frysa alla slags reformer som riskerade att fördjupa sprickorna i den gamla samhällsstrukturen. Ryssarnas politik i Iran var också en återspeglning av det dominerande maktväldets konservativa politik i Ryssland. Engelsmännen delade Rysslands intresse, eftersom en självständig och mäktig regering i Iran kunde hota deras koloniala intressen bland muslimerna i grannlandet Indien¹¹⁷.

Scenariot med Englands kontroll över iranskt territorium upprepadades under den fjärde Qadjar-shahen, Naseraddin, som

---

¹¹⁶ Adamiyat, 1972, s. 357.

¹¹⁷ Adamiyat, 1972, s. 276; Lambton, 1996, s. 260; Palmer, s. 61.

hade makten under nästan ett halvt sekel (1848–1896). Iranierna utnyttjade stormakternas deltagande i Krimkriget 1856 för att ta makten över sitt territorium i Afghanistan. Engelsmännen ockuperade åter de iranska öarna i Persiska viken och fortsatte att utvidga sin ockupation av iranska hamnstäder. Iranierna blev därmed tvungna att sluta ett nytt fredsavtal med engelsmännen, Parisavtalet, år 1857. Iranierna måste därmed erkänna provinsen Afghanistans självständighet. De fick också gå med på engelsmännens ekonomiska och politiska krav för att få tillbaka sitt ockuperade territorium i söder. Avtalet förstärkte engelsmännens inflytande i landet och gav dem möjlighet att bestämma över statsmakten i Iran ända fram till den CIA-styrda militärkuppen 1953 och den amerikanskstyrda vita revolutionen 1962, då USA övertog Englands traditionella roll i Iran.

Regimen i Iran kunde efter misslyckandet med att befria sig från stormakternas kontroll inte annat än att integrera sig i de två stormakternas kolonialvälden. Qadjar-regimen accepterade stormakternas maktfördelning i landet under andra hälften av 1800-talet och framåt. Balansen mellan stormakterna, liksom förhållandet mellan dem och Qadjar-regimen, garanterade dock landets officiella självständighet och förhindrade parterna att ockupera och kolonisera landet. Processen nådde sin kulmen 1909 då stormakterna delade Iran i tre intresseområden, ett ryskt i norr, ett engelskt i söder och ett neutralt däremellan, men de kommande politiska förändringarna förhindrade genomförandet av denna överenskommelse.

Således vilade Qadjar-shahens centralmakt under andra hälften av 1800-talet på skärningspunkten mellan inre och yttre allianser, å ena sidan alliansen mellan shahen, adelsmännen, feodaltherrarna och nomadhövdingarna, affärsmännen i affärscentret Bazaren och shia-muslimska mullor, å andra sidan alliansen mellan shahen och stormakterna England och Ryssland. Detta gav den styrande shah-regimen möjlighet att

överleva även under svåra tider då landet hamnade i djupa kriser med fattigdom, svält, krig och epidemier. Under andra hälften av 1800-talet dog omkring hälften av befolkningen i Iran på grund av svält och epidemier, och i vissa delar av Teheran förekom kannibalism¹¹⁸, men Qadjar-shahen kunde behålla makten genom att använda sig av det diktatoriska förtryck som hyllades av de båda allierade parterna.

Stormakternas förväntningar ändrades dock med tiden, särskilt i början av 1900-talet. Den första förändringen av Englands intressen visade sig genom engelsmännens satsning på uppbyggandet av konstitutionen. Förändringar i Rysslands politiska liv gav också möjlighet till nya förändringar i Iran. Stormakternas nya intressen försköt den traditionella balansen mellan de olika maktfaktorerna i landet. Denna förskjutning liksom den konstitutionella revolutionen, resulterade i att shahens och hovets maktbefogenheter begränsades. Detta gav också andra mäktiga grupper, däribland de shia-islamiska ledarna, möjlighet att dela shahens makt för egen vinning. Folkets möjlighet att delta i politiska maktspel liksom den urbana befolkningens och sociala spelrum ökades, men detta gav de islamiska ledarna en ännu större möjlighet att utöva sin nya ledande roll i samhället.

Processen tog en helt ny vändning med början 1917 då revolutionen skapade en helt ny stämning i Ryssland och mellan ryssarna och deras grannländer. Engelsmännen såg slutligen i början av 1920-talet ett regimskifte i Iran som en nödvändighet. Iran behövde en ny samhällsordning för att kunna gå framåt efter Qadjar-tidens sammanbrott. En ny organisering av statsmakten kunde svara på det nya inhemska och utländska behovet, särskilt när kampen mot kommunismens utvidgning tvingade både de inhemska och de utländska aktörerna att komma överens om en inledning av landets uppbyggnad. Därigenom kunde engelsmännen behålla sin kontroll tills USA avlöste deras föråldrade maktmedel med

---

¹¹⁸ Eyrumlu, 1999, s.116; Adamiyat, 1972, s. 78.

sin moderna imperialistiska hegemoni. Således ägde både sammanfallet och uppbyggandet av det iranska samhället rum under den koloniala och imperialistiska överhöghetens tid.

Geografiska villkor och nomadernas makt i Iran

Samhällsutveckling utifrån geografiska villkor

Inför 1800-talet präglades situationen i de muslimska länderna i Mellanöstern av deras torra klimat¹¹⁹. Det torra klimatet satte sin prägel på människornas liv. De byggde sina boplatser omkring de enstaka vattenkällorna i området. Balansen mellan vattenkällornas kapacitet och invånarnas antal satte länge gränserna för utvecklingen av boplatser, byar och städer. Vattenkällornas kapacitet satte också gränserna för produktionen av varor– jordbruk och boskapsskötsel. Bristen på vatten tvingade överskottet av befolkningen att antingen leva på en plats som var beläget långt ifrån de tidigare eller att genom vandring mellan sommar- och vinterbete ge sig in i nomadlivet. Obalans mellan den naturliga kapaciteten och befolkningens antal resulterade ofta i fattigdom och svält. Dödliga epidemier, liksom vandaliseringar och krig, drabbade ofta de bofasta människorna. Detta gav åter en balans mellan de naturliga källorna och invånarantalet. Balansen förvandlades därigenom till ett viktigt element i utvecklingen av de lågutvecklade samhällena. Det torra klimatet och dess konsekvenser utgjorde ett viktigt hinder för utvecklingen av permanenta boplatser, byar och städer, i dessa samhällen.

Det torra klimatet liksom grannskapet av bergshöjder, dalgångar och öknar i dessa områden begränsade också kommunikationen mellan olika boplatser. Vägarna, såväl farvatten som landsvägar, var ofta avbrutna. Detta förhindrade

---

¹¹⁹ Dephanol, s. 486.

förbindelser över kulturgränser och drabbade såväl de begränsade ekonomiska förbindelserna som utvecklingen av de lokala marknaderna. Klimatet gjorde på så sätt att människorna låstes fast i det gamla och stagnerade lokala kulturlivet, den dominerande traditionsbundna nomadkulturen, utan att få möjlighet att möta andra kulturer. Den patriarkaliska hierarkin präglade förhållandena inom olika samhällsinstitutioner, samhällsklasser, nomadgrupper, slakten och familjen.

De fåtaliga vattenkällorna fick människorna att vänja sig vid kulturella vedermödor och nöja sig med det minsta, det s.k. *kanaat ve riyazet*. Detta minskade också deras ambition att skapa nya materiella möjligheter. Att leva under umbäranden och att nöja sig med befintligt levebröd var ett kulturellt drag som reproducerades i olika religiösa och sociala sammanhang. Flera olika mystiska darvish- och *tarik*at-grupper och islamiska läror skapades utifrån detta. De uppmuntrade människorna att nöja sig med den befintliga fattigdomen och nöden som ansågs komma från Gud och vara hans hemliga vilja. Enligt Koranens texter som speglar det torra klimatets kultur under en viss period är det Gud som gör någon fattig eller rik. De som försöker ändra detta genom att skänka sin äganderätt till sina underordnade strider mot Guds vilja¹²⁰. Människorna är förpliktade att lyda Guds vilja och nöja sig med det som skapats av honom. Att nöja sig med det befintliga, liksom att visa tacksamhet för den Gudsvalda nöden och fattigdomen, skulle enligt de gällande läroarna belönas rikligt i paradiset.

Således återverkade den svåra geografiska situationen och det torra klimatet på människornas kulturliv och religion. De kulturella och religiösa elementen minskade i sin tur människornas ambition att förändra det bittra öde som

---

¹²⁰ Al-zakhrif, vers 32; Al-nahl, vers 71; Al-eraf, vers 128.

bestämdes av naturens villkor. Därigenom förverkligade och fördjupade det torra klimatet och dess återverkningar stagnationen i dessa samhällen. Detta gjorde att de utvecklades mycket långsammare än européerna, särskilt när dessa upplevde djupa samhällsförändringar under och efter renässansen.

Nomadlivet och dess konsekvenser

Det torra klimatet liksom avskildheten mellan olika bergsområden, var också orsaken till den djupa separationen mellan två viktiga produktionsområden, jordbruk och boskapsskötsel. Människorna i dessa länder hade sedan gammalt varit tvungna att vandra mellan sommar- och vinterbetesmarker för att integrera dal- och bergsområdena. Denna vandring och dess medföljande nomadliv gav dem både trygghet och mat. Nomadlivet gav människorna möjlighet att överleva när det var torrt och risken för svält var överhängande. De vandrade mellan betesmarkerna och utnyttjade därmed naturen så mycket som möjligt, när marken inte gav deras boskap tillräckligt med föda.

Nomaderna kunde också försvinna i naturliga och otillgängliga gömställen när någon erövrare ville ta deras tillgångar som straffskatt. De kunde därmed också rädda sina liv när olika svåra epidemier spred sig eller när maktkampen mellan nomadgrupperna följdes av plundring och förstörelse av boplatser och bofasta samhällen. Därigenom var nomadlivet under flera århundraden ett fungerande levnadssätt. Detta gjorde också att nomadlivets prägel på dessa områden fortsatte även under senare tider, då nomadproduktionen förlorade sin ekonomiska och politiska vikt.

I motsats till livet inom jordbruket krävde nomadlivet en hierarkisk organisation av släktskapet. Utvecklingen av

nomadlivet följdes ofta av hierarkiska maktorganisationer. De traditionella organisationerna spelade då och då en stor politisk roll och kunde till och med konkurrera med statsmakten och ibland också ersätta den. De kunde även, som t.ex. skedde i samband med uppkomsten av Qadjar-dynastin i Iran och den ottomanska dynastin i Ottomanska riket, lägga beslag på statsmakten och regera hela riket.

Nomadlivet hamnade ofta i konflikt med den civilisation som växte fram i områden med bofast befolkning och i storstäderna. Att plundra byar och städer var ofta en del av nomadernas levnadssätt, särskilt när naturen inte gav deras boskap den föda den behövde¹²¹. Detta gjorde att utvecklingen av nomadlivet i dessa länder förhindrade det nya samhälle som kunde växa fram i städerna. Många urbana civilisationer i dessa områden förstördes vid olika tillfällen av nomadgruppernas attacker och plundringar.

Nomaderna plundrade städerna och förstörde infrastrukturen när de stred för att ta över statsmakten. De stoppade också det sociokulturella uppsvinget i städerna och förstörde utvecklingen av det urbana samhällslivet när de fick makten över städerna. De hade nämligen ofta ingen förståelse för det urbana livet och inte heller för den urbana ekonomin som byggde på tillverkning, handel, kapitalflöde och kapitalbildning. Därför stoppade de regerande nomadhövdingarna, i synnerhet de första generationerna, utvecklingen av det urbana samhället. De hindrade också uppkomsten av nya samhällsklasser, däribland den urbana borgarklass som enligt utvecklingsmodellen i Europa skulle komma att få en historisk plikt att införa och styra utvecklingen av kapitalismen och moderniteten¹²². Men under senare århundradena ändrade det nya nomadbaserade härskarskiktet i Iran, t.ex. ofta sin

---

¹²¹ Eyrumlu, 1984, s. 24.

¹²² Eyrumlu, 1984 och 1985.

ställning efter några generationer och integrerade sig med den lokala urbana civilisationen. De nya generationerna uppfostrades ofta i enlighet med levnadssättet i städerna och satsade under sin vuxentid på utveckling av städerna samt byggde upp nya infrastrukturer. De flesta fick emellertid inte möjlighet att hålla idéerna om landets och städernas uppbyggande vid liv under en längre period. Det starka nomadlivet och dess vilda metoder, där den grymmaste hade rätt att ta makten, stod nämligen ofta emot den urbana utvecklingen och det urbaniserade härskarskiktet. Sedan blev det nya nomadgrupper tur att plundra och förstöra städerna och överta statsmakten. Detta gjorde att nomadlivet under flera århundraden hindrade samhällsutvecklingen i dessa områden.

Således minskade nomadlivet möjligheten till uppkomst av mäktiga urbaniserade statsmakter. Processen minskade den trygghet och stabilitet som utvecklingen av det urbana livet behövde. Detta förhindrade också uppkomsten av de urbana socioekonomiska grunderna, dvs. marknader och handel, tillverkning och konsumtion, kapitalbildning och nya samhällsklasser. Således utgjorde de geografiska villkoren grunden för en långsammare samhällsutveckling, medan denna samhällsstagnation och svaga utveckling i sin tur förstärkte effekten av de geografiska konsekvenserna. Därigenom skapades en ond cirkel, som i sin tur gjorde det mycket svårt för dessa samhällen att kunna komma förbi sin lägre utveckling. De måste få hjälp och stöd utifrån och detta utgjorde grunden för deras beroende av utländska makter.

Just när de muslimska samhällena fastnade i denna onda politisk-geografiska cirkel fick europeiska länder med England i spetsen möjlighet att utveckla nya kunskaper och teknologier och modernisera sina gamla strukturer. I Europa kompletterades jordbruket med boskapsskötsel och bedrevs på samma plats året om. Framgången för handeln mellan dessa områden

liksom kapitalbildning på de lokala marknaderna ledde till utvecklingen av ekonomin och uppkomsten av nya samhällsklasser särskilt i städerna. Processen nådde sin kulmen när handel och därigenom industriell tillverkning utvecklades till ett centralt område. Detta gav Västeuropeiska länder möjlighet att förena sin ekonomiska, politiska, teknologiska, militära och politiska makt. Processen skapade också grunderna för de nyindustriella ländernas invasion, hegemoni och kontroll över andra delar av världen. De kunde tack vare sina framgångar inta viktiga ekonomiska, militära och politiska positioner i den mindre utvecklade muslimska världen, i synnerhet från och med andra hälften av 1700-talet.

Stormakternas inflytande i de iranska och ottomanska samhällena förändrade den gamla balansen mellan samhällsaktörerna, däribland mellan den centrala statsmakten och de lokala nomadhövdingarna. Detta var i början lovande och gav hopp om en väg ut ur den onda cirkel som förhållandet mellan centralmakten och nomaderna hade skapat och bevarat, i synnerhet i Iran. Men de centrala kolonialmakterna vars syfte var att utnyttja inre konflikter till sin fördel infriade inte förhoppningarna utan understödde snarast den onda cirkeln av maktkamp, otrygghet och sämre utveckling.

På grund av stormakternas inblandning fick de lokala ledarna möjlighet att utmana centralmaktens auktoritet. De försökte uppnå sin självständighet, särskilt när stormakterna använde konflikterna som ett medel för att få de muslimska centralmakterna att acceptera deras krav. Därigenom blev centralmakterna allt svagare och detta hindrade dem från att driva fram reformer och bygga upp landet, även när en sådan satsning var möjlig.

De samhällen, däribland Iran, som hade större grupper av nomader fick större svårigheter än andra med att ta del av den införda moderniseringen. Ju starkare nomadlivet präglade ett område desto längre dröjde dess urbanisering och den urbana

socioekonomiska och kulturella utvecklingen.

Nomadlivet i Iran

Sedan gammalt präglades det iranska samhället av nomadlivet och nomadernas släktbaserade organisationer. Det torra klimatet liksom geografin med lågt och högt belägna betesmarker längs bergskedjor som Zagros och Alburz hade skapat och bevarat nomadlivet. Nomadernas andel av landets befolkning ändrades i olika perioder. De bosatte sig vanligen i närliggande byar och städer när det rädde lugn och när försörjning på de permanenta boplatserna var tryggad. Men de återupptog den årliga vandringen mellan sommar- och vinterbete när de hotades av svält och epidemier i de bofasta samhällena. Nomadfolken kunde nämligen ofta överleva svält och epidemier som skördade liv på de permanenta boplatserna. Befolkningen i städerna och byarna föll offer för våld, krig och plundring, vilket betesmarkernas nomader kunde undgå. Detta gjorde att nomadlivet utvecklades till ett viktigt levnadssätt i Iran. Nomadkulturen präglade vardagslivet såväl på landsbygden som i städerna. Kulturen växte under senare tid i storstäderna genom migrationen från landsbygden till städerna. Nomadkulturen präglade därigenom organiseringen av moderniseringen i Teheran och andra städer.

Olika europeiska resenärer fick skilda uppfattningar om nomadernas antal i Qadjar-tidens Iran. Detta berodde dels på att nomadgrupperna var utspridda över hela landet och dels på att ingen kunde sätta en gräns mellan de vandrande nomaderna och den bofasta befolkningen. I början av 1800-talet utgjorde nomadbefolkningen i Iran drygt 30 procent av hela befolkningen¹²³. Enligt baron De Boud som 1841 åkte till den södra

---

¹²³ Bausani, s.150.

delen av Iran var då en stor del av landet nomadtrakter¹²⁴. MacDonald Kinz förmodade att antalet nomaderna var lika stort som städernas totala invånarantal¹²⁵. Sheil som åkte till Iran och bodde där i mitten av första hälften av 1800-talet uppskattade antalet nomader till omkring hälften av hela befolkningen¹²⁶. Schindler beräknade i början av 1900-talet antalet nomader i landet till 2,2 miljoner av landets 9 miljoner invånare¹²⁷. Dessa olika uppgifter och uppskattningar visar att antalet nomader i Iran i slutet av 1800-talet var nästan lika stort som i början av seklet.

Det patriarkaliska arvet

Qadjar-shaherna var tvungna att respektera nomadhövdingarnas unika ställning i nomadområdena. De bekräftade vanligen med sina formella utnämningar de lokala nomadhövdingarnas ärvda ställning. Qadjar-shaherna kunde dock då och då välja en annan inom gruppen, men deras val var begränsat till den ledande familjen och släkten¹²⁸.

Maktstrukturen i Iran byggde sedan gammalt på det hierarkiska nomadsystemet. Shahan representerade Guds patriarkaliska makt och räknades som landets helige fader. Han lämnade sin ställning i arv till sin äldste son. Shahernas hierarkiska system återspeglades och reproducerades inom släktgrupperna runtom i landet. Hövdingarna invaldes enligt samma tradition som styrde valet av shaher. Den förstfödde sonen efterträdde fadern och fick som arv hans unika ställning inom släkten och

---

¹²⁴ Lambton, 1983, s. 219-220.

¹²⁵ Kinner, s. 44.

¹²⁶ Lambton, 1983, s. 220.

¹²⁷ Lambton, 1983, s. 220.

¹²⁸ Lambton, 1983, s. 216.

nomadgruppen¹²⁹. Ledarna för släktgrupperna liksom fadern i familjen representerade också shahens faderskap. De bestämde i enlighet med sina patriarkaliska rättigheter och skyldigheter, och de fick därigenom folket att lyda dem. Allt detta organiserades enligt en hierarkisk ordning från shahen i riket till fäderna inom familjerna.

Således reproducerades kontinuerligt den heliga hierarkiska växelverkan mellan fadern och söner samt ledaren och folk i olika nivåer av systemet. Detta enade folket, dvs. sönerna, och ledarna, dvs. fäderna. Det kollektiva hierarkiska systemet gav människorna trygghet, men det hindrade också uppkomsten av individualism och individernas rätt att organisera sitt liv efter sin egen vilja. Individens mindre värde i samhället minskade hans möjlighet att organisera sig i olika grupper. Detta minskade också möjligheten för människorna att befria sig från det dominerande systemet, som återspeglades i olika sociala, ekonomiska, teknologiska och politiska förhållanden.

Det shia- islamiska faderskapet

Under det patriarkaliska systemet hade fäderna, såväl shahen som de mindre manliga aktörerna inom släkten och familjen, rätt att bestämma över sina underordnade, men de hade inte oinkränskt makt. Även de våldsamma tyrannerna lärde sig att de var skyldiga att ge de underlydande trygghet och uppehälle. De hade rätt att straffa illojala hårt på samma sätt som Gud gjorde, samtidigt som de hade skyldighet att övervaka sina underlydande på samma sätt som Gud övervakade och belönade sina undersåtar.

Det iranska samhället byggde också på det shia-islamiska heliga faderskapet, där de shiitiska imamerna, från den första till den tolfte, också fick sin fars andliga ställning i arv. Detta

---

¹²⁹ Eyrumlu, 1985, s. 8.

förstärkte systemet och gjorde det starkare än det i icke-shiitiska samhällen, t.ex. det sunni-islamiska, som saknade denna ordning.

Den shia-islamiska läran hade skapats utifrån den sunni-islamiska skolan genom att avvisa tanken att profetens efterträdare skulle väljas av nomad- och släktgruppsledarna. Shiiterna ansåg att de shia-islamiska imamerna valdes av Gud genom att de var den föregående helige imamens förstfödda son.

Den första shiitiska imamen, Ali, betraktades av shiiterna som efterträdare till profeten, eftersom han var den närmaste manlige släktingen sedan profetens ende son hade dött vid tidig ålder. Den förste imamen som skulle ha fått profetens makt i arv skulle enligt tron lämna vidare det heliga arvet till sina kommande manliga ättlingar. Enligt de iranska shiiterna, tolfte imamierna, fortsatte det heliga scenariot ända fram till *den tolfte imamen*. Enligt den shia-islamiska berättelsen levde *den tolfte imamen*, alltså *Dagens imam* (Imam-e Zaman), vidare för evigt för att återta makten i det shiitiska samhället när tiden var inne¹³⁰. Den religiösa tron på den heliga patriarkaliska ordningen reproducerades under tiden i det iranska samhället och gav de styrande mandat att stoppa och straffa de illojala. Detta förstärkte det hierarkiska systemet inom olika samhällsinstitutioner från staten till familjen och skapade grunder för dess existens även i dagens samhälle.

Det asiatiska produktionssättet

Den hierarkiska samhällsstrukturen skapade med tiden en djup solidaritet mellan de styrande och de styrda, dvs. mellan de heligförklarade fäderna från shahen och de shiitiska ayatollorna till de fäderna inom släkten och familjen å ena sidan, och deras underordnade, från shahens folk och

---

¹³⁰ Eyrumlu, 1994, s. 223-224.

ayatollornas *ummat*¹³¹ till familje- och släktmedlemmar i mindre samhällsgrupper å andra sidan. Reproduktionen av dessa gamla iransk-shiitiska traditioner understödde och fördjupade solidariteten mellan dessa grupper. Fäderna hade rätt att styra, medan sönerna hade plikt att respektera de rättigheter och skyldigheter som det heliga faderskapet medförde. Systemet skapade därigenom en helig solidaritet mellan de som regerade och de som regerades.

Systemet medförde också att shaherna då och då satsade på folkets välfärd och trygghet, särskilt när de uppfostrades i enlighet med den dominerande urbana patriarkalismen. Som andra patriarkaliska makter kunde de inte uteslutande vara grymma härskare med oinskränkta rättigheter. De byggde också gemensamma anläggningar och infrastrukturer. Vägar, broar, moskéer och vattenanläggningar som var utspridda över hela landet är några exempel, samtidigt som förstörda städer, brända bostäder, folkmord och folkförflyttningar och liknande bestraffningar exemplifierar de mäktiga fädernas vrede, hämnd och straffregler. Systemet kallades senare av Marx för det asiatiska produktionssättet¹³².

Det heliga faderskapet och förhållandet mellan de heligförklarade fäderna och deras underordnade byggde samtidigt på segrar. Den som förlorade makten förlorade också sin ställning som far. Detta skapade en kontinuerlig maktkamp mellan olika aktörer som såg det som sin patriarkaliska plikt att bevisa sin makt och sitt faderskap. Maktstrider förekom inom och utanför hovet under hela den iranska historien. Nya

---

¹³¹ Shiitisk anhängare. Enligt en berättelse som skapades under senare tid av mullorna har shia-muslimen en religiös plikt att välja sin samhällsledare bland de shiitiska ayatollorna. De belönas annars inte av Gud för sina goda handlingar. Enligt växelverkan mellan imam och *ummat*, dvs. ledare-anhängare, måste anhängarna följa de shia-islamiska ledarnas (ayatollornas) råd och inte fatta beslut utifrån sin egen bedömning.

¹³² Marx, 1975.

konkurrenter ledde uppror mot shaher och centralmakter, som ofta skickade sina mäktiga närstående till avlägsna regioner för att hålla dem borta från huvudstaden. En del av shaherna dödade också sina närmaste, illojala aktörer och även bröder och söner, för att omöjliggöra ett maktövertagande.

Den heliga maktkampen

Samma maktkamp pågick också mellan shahen och de mäktiga hövdingarna för nomadgrupperna runt om i landet. Det fanns nämligen alltid en risk att de lokala makthavarna skulle falla för frestelsen att använda våld för att förbättra sin ställning inom den patriarkaliska hierarkin. Shaherna använde vanligen olika metoder för att kontrollera nomadhövdingarna och begränsa deras frestelse att utveckla sin makt. Shaherna bekräftade deras höga ställning så länge de var lojala. De straffade däremot de illojala nomadledarna när de visade minsta tecken på olydnad. Straffet var ofta kollektivt och innefattade hela nomadgruppen. Nomadgruppen förlorade ofta sin äganderätt och flyttades till ett annat område.

Shahen ägde enligt det heliga faderskapet allting som tillhörde Gud. Han kunde ge någon rätten att äga mark och regera över ett område och ett folk, samtidigt som han hade rätten att få människorna att skänka sina ägodelar och överlämna sin äganderätt till en annan. Äganderätten tillkom Gud och den mäktige fadern representerade den himmelske skaparen på jorden.

Nomadhövdingarna väntade också ofta på förändringar inom centralmakten. De stödde en av sönerna till den avlidne shahen för att vinna över andra och ärva faderns makt. ”De lydde centralmakten när den hade makt att kontrollera de lokala hövdingarna. De betalade skatt och deltog i shahernas militära organisation, men de bröt sitt löfte om lojalitet när shaherna och centralmakterna var svaga och inte hade någon större

kontroll över nomaderna”¹³³.

Nomadhövdingarna bedrev också en kamp mot centralmakten när de hade chansen att upplösa den. Detta gav också upphov till en ständig maktkamp och plundring av städer och ett långvarigt inbördeskrig. Nomadlivet i Iran förhindrade därmed centralmakten att skapa trygghet, utveckla sin handel och satsa på utvecklingen av det urbana livet. Det omfattande nomdlivet i Iran var en av de centrala orsakerna till landets långsammare utveckling och skapade vidare strukturella brister vid omstrukturering och omorganisering av samhället såväl före som under och efter Qadjar-dynastin.

Qadjar-shahernas makt och nomadlivet

Qadjar-shaherna upplevde under hela 1800-talet effekterna av nomadernas maktkamp. De kunde dock regera i drygt 130 år genom att alliera sig med nomaderna och också genom att skapa en balansgång mellan de allierade lokala aktörerna. Qadjar-shaherna använde då och då våld för att tvinga de lokala myndigheterna att lyda centralmakten och betala skatt, men de klarade ändå inte av att garantera ordningen i landet under långa perioder. De stora nomadgrupperna stod gång på gång emot shahens makt. De vägrade ofta att betala skatt, deltog i periodiska plundringar, slutade att delta i shahens militära trupper och gjorde uppror. Shaherna kunde straffa de illojala smågrupperna genom att skicka deras ledare i exil eller förflytta hela nomadgruppen. De kunde dock inte genomföra samma straffåtgärder gentemot de mäktiga nomadgrupperna, däribland Qashqayi och Bakhteyari i centrala Iran. De försökte i stället få de stora grupperna att förslösa sina krafter genom att konkurrera ut varandra¹³⁴. Centralmakten använde också

---

¹³³ Lambton, 1983, s. 216.

¹³⁴ Curzun, s. 272.

olika terroraktioner för att göra sig av med okontrollerbara personer i nomadtrakterna¹³⁵. De tilldelade medlemmarna av de mäktiga släktgrupperna militära karriärer i huvudstaden. Släktingarna i Teheran kunde användas som gisslan när deras nomadgrupp vände centralmakten ryggen. Naseraddin Shah (1848–1896) gifte sig med flera hundra kvinnor med mäktiga släktingar för att tillförsäkra sig deras lojalitet. Qadjarshaherna försökte också kontrollera de mäktiga aktörerna i nomadtrakterna genom att bekräfta deras unika ställning i området. De belönade de lojala genom att ge dem mark och makt som hade återbördats från de illojala¹³⁶.

Nomadhövdingarnas maktbefogenhet understöddes av stormakterna England och Ryssland under hela seklet. Processen nådde sin kulmen när hövdingen för de arabiska nomadgrupperna i sydvästra Iran, liksom hövdingarna för de loriska och turkiska nomadgrupperna i centrala Iran, slöt avtal med engelsmännen om utvinning av olja och malm i sina trakter utan att ta hänsyn till centralmaktens vilja och ledarskap¹³⁷. Nomadgrupper Bakhteyari och Qashqayi kunde kontrollera vägarna i sina områden. De tog ofta ut tullavgifter och skatt av resenärer och beslagtogs också malmgruvorna i sina områden.

Men det var inte bara lokala nomadgrupper som ständigt hotade centralmakten. Qadjar-prinsarna deltog också genom sina krav i den ständiga maktkampen i landet. Å ena sidan byggde regimens makt på alliansen mellan nomaderna och Qadjar-prinsarna¹³⁸, men å andra sida förklarade sig ofta både nomadhövdingar och prinsar som regerade över sina regioner oavhängiga. De blandade sig också i statens ärenden när de

---

¹³⁵ Lambton, 1983, s. 218.

¹³⁶ Bishop, s. 328; Lambton, 1983, s. 218.

¹³⁷ Lambton, 1983, s. 233.

¹³⁸ Lambton, 1983, s. 216.

befann sig i Teheran.

Det kungliga hovet symboliserade under hela Qadjar-dynastins tid den djupa splittringen i landet. Folket vid hovet delades så småningom i olika pro-engelska och pro-ryska grupper. Dessa aktörer kämpade mot varandra, särskilt när engelsmännens och ryssarnas intressen kolliderade med varandra, men allierade sig också när de ville frysa förändringar i landet. De delade en extremt konservativ hållning för att bevara det föråldrade samhällssystemet.

Allt detta gjorde att statsmakten i Iran delades upp i olika maktsfärer vars relationer till varandra genererade en ständig maktkamp. Den djupa splittringen hindrade centralmakten i Teheran från att regera landet, särskilt när landets öde bestämdes av stormakterna. Detta minskade inte bara centralmaktens auktoritet och möjlighet att samla ihop de inre krafterna, utan kom under senare tider också att prägla hela moderniseringsprocessen och intetgöra förändringar i Qadjar-tidens Iran. De geografiska villkoren och det torra klimatet, liksom det omfattande nomadlivet och den dominerade nomadkulturen, viktiga orsaker till det iranska samhällets stagnation och iraniernas misslyckanden med att omorganisera och utveckla sitt samhälle och sina institutioner. Detta banade också vägen för landets tragiska kapitulation inför de koloniala och imperialistiska makterna.

Stormakternas koloniala politik fördjupade den förödande splittringen av systemet. Dessa faktorer, såväl inhemska brister som utländsk inblandning och exploatering, understödde varandra och skapade en ond cirkel av inre splittring, brist på utveckling och kolonialt och postkolonialt herravälde.